

KRÉMER BALÁZS

CSŐLÁTÁSAINK, BESZORULTSÁGAINK, MANIPULÁLTSÁGAINK – AVAGY: SEGÍTETTEK, SEGÍTÉS ÉS TÁRSADALOMPOLITIKA ÚJ MEGVILÁGÍTÁSBAN

Ez az írás két állításról akarja meggyőzni olvasóját. Egyrészt arról, hogy értelmes és tisztességes, ugyanakkor bölcs gondolatok megszületéséhez és megvitatásához ki kell törni a szűkössegek teremtetten csőlátásokból, sávészélességeket kell nyernünk ügyfeleinknek is, de magunknak is: mindenekelőtt időt az olvasásra, a gondolkodásra, időt és kapcsolatokat a beszélgetésre. Másrészt, bár nem panacea és nem a kész megoldás receptje, de a sávészélességek nyerésére melegen ajánlom a magatartási közgazdaságtani munkák olvasását, tanulmányozását. Igazából ehhez próbál meg kedvet és érdeklődést kicsiholni az írás, némiképp saját esetlen gondolataimmal is példát statuálva ehhez.

Felvezetés gyanánt

A szociális munka tananyagaiban immár közhely az, hogy a segítség alapvető célja a „képesse tevé”, az ügyfelek „helyzetbe hozása” ahhoz, hogy maguk lehessenek egyre inkább felkészültek és ráhangolódottak életük gondjainak megoldására. Ezt a tananyagokban két szóval elrendezett közhelyet („képesse tevé”) felerősítette a Szociális Munkások Nemzetközi Szövetsége (IFSW) és a Szociális Munkást Képző Iskolák Nemzetközi Szövetsége (IASSW) Melbourne-i konferenciáján, 2014-ben elfogadott, a szociális munka gyakran idézett új globális definíciója (Global Definition of Social Work) is, különösen annak tán leggyakrabban idézett szövegrésze: *„A szociális munka egy szakmai gyakorlat és egy tudományterület. Elősegíti a társadalmi változást és fejlődést, a társadalmi összetartozást, az emberek cselekvőképességének fejlesztését és az emberek felszabadítását”* (kiemelés tőlem: KB).

Közhelyről beszélék, amely egyfelől megkérdézhetetlen evidencia, de másfelől eléggé üres kifejezés, amely nem tisztázza azt, hogy mi minden korlátozza az emberek cselekvőképességét és felszabadítását, és mit tehet a szociális segítő (azon kívül, hogy a kapitalizmus rendszerkritikusa, olykor antikapitalista forradalmár...) szakmai munkaként a cselekvőképességeket és szabadságokat korlátozó tényezők lebontásáért.

Nos, ez a dolgozat – amely egy szociálpolitikai folyóirat számára íródott, és emiatt is megpróbálja felnagyítani a szociális tartalmakat és konklúziókat az enél amúgy sokkal szélesebb körben relevánsak közül – részben arról fog szólni, hogy az újabb, a világban nagy népszerűségnek örvendő társadalomtudományi munkák miképpen konceptualizálják a korlátozásokat és a lebontás lehetőségeit. A dolgozat ennyiben részben könyvismertető, „figyelemfelhívó és figyelmet orientáló olvasónapló”. A dolgozat második részében, messze nem kifejtett elméletként vagy bizonyított társadalmi tények bemutatásával, hanem kimondottan a gondolkodást stimuláló provokatív szándékoktól vezérelve megpróbálja továbbgondolni a korábbi könyvismertetésben vázolt koncepciókat, megállapításokat.

Amikor ismerőseimnek, barátaimat megkértem, hogy olvassák el nyers formában a szövegemet, többen jelezték, hogy nem a nyelve, a tartalma miatt nehéz olvasmány az írásom, részben mert nagyon sok helyről származó darabkákból, sokféle háttér-információra hivatkozva mesélem el mondandómat, részben azért, mert sokfelé nyitom meg a következtetések megvonásának és a továbbgondolásnak a lehetőségét. Sokat töprengtem azon, hogy érdemes-e világosabb és egyszerűbb orientálással vezetnem végig az olvasót – de aztán arra jutottam, hogy bár általában jogos lenne ez az elvárás, most mégsem az. A végére remélem sikerül elmagyaráznom, hogy miért.

A pszichológiai gyökerű „magatartási közgazdaságtanról” és értelmezéséről

Be kell valljam, ez idáig még sohasem bocsátkoztam pszichológiai jellegű fejtegetésekbe szakmai publikációmban. Ami miatt most mégis, minden dilettantizmusomat és járatlanságomat és nyilván az ezekből adódó averzióimat is felvállalva ezt megteszem, az a tény, hogy érzékelésem szerint a magatartási közgazdaságtan, a pszichológia és a közgazdaságtan határterületei felől igen izgalmas és érdekes kihívások, provokációk érkeztek és érkeznek a válság utáni társadalomtudomány csaknem egészére. Némiképp ezen kihívások és provokációk hatására született ez az írás is.

A „behavioral economics” gyökerei nem túl régiek, a ’60–’70-es évekig nyúlnak vissza, és hosszú ideig a közgazdaságtan kissé „öngyógyítón” ezoterikus és populáris oldalágaként tekintettek rá: olyan pszichológiai hatások gyűjteményére, amely „jólelkűségek” révén jobban szerethetik a főnököket a beosztottak, az eladókat a vásárlók, a termékeket a fogyasztók. A közgazdaságtan szűkebb berkein belül már az új évezredben is kitört a „pop-science” kategóriából (Daniel Kahneman 2002-ben, pszichológusként először, közgazdasági Nobel-díjat kapott), de igazán jelentős felvirágzása a válság után, 2010-től kapott szárnyra. Manapság az egyenlőtlenségek kérdését feszegető új közgazdaságtan mellett nem csupán a legjelentősebb tudományos bestsellerek köthetők ehhez az irányzathoz,

de az irányzat legmegbecsültebb képviselői közül többen a tudományos és politikai közélet legrangosabb közszereplőivé váltak: Richard Thaler, az Amerikai Közgazdasági Társaság soros elnöke, Cass Sunstein, az Obama-adminisztráció fogyasztóvédelmi főnöke stb. A személyes sikertörténeteken túl a „behavioral economics” megkerülhetlenné válását mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a Világbank 2015-ös éves riportja a világ globális gazdasági és szegénységügyi változásainak elemzését is ehhez az irányzathoz, ennek tudományos eredményeihez kötötte (World Bank 2015).

A sikertörténetet nem csupán a később – kivonatossan – ismertető, igen meggyőző „tartalmi” eredmények magyarázzák, hanem némiképp a közgazdaságtan és a szociológia módszertani válságai is, amely válságokat maga a gazdasági válság tett letagadhatatlanná. Nevezetesen az a válság, hogy bár a racionális és tudományos gondolkodás nemhogy „szeret” okságokban gondolkodni, de leginkább épp az okságokban kifejthető „törvényszerűségeket” keresi, aközben a társadalomtudományokban csaknem kizárólagossá, kánonná vált statisztikus, sztochasztikus elemzések lényegében erre alkalmatlanok, azok az okságok helyett csak az „együttjárásokban” kifejthető magyarázatokkal tudnak szolgálni.¹ Az okságok feltárásának módszertani „normája”, „sztenderdjé” a pszichológiában is általánosan alkalmazott kísérleti módszer: ha két lényegében ugyanolyan szituációban teszünk megfigyeléseket, amelyekben csupán egyetlen paramétert változtatunk (manipulálunk), akkor a megfigyelések kimeneteiben kimutatott eltéréseknek csak az az egyetlen, egymástól különböző kiinduló feltétel lehet az oka, amit változtatgattunk, manipuláltgattunk. Ennyiben a pszichológiai, különösen a behavioralista² gyökerű kísérleti módszerekbe sokan (némiképp magam is...) az okság humán és társadalomtudományi vizsgálatának lehetőségét, így a válságot előidéző körülmények oksági feltárhatóságának, megmagyarázhatóságának lehetőségeit látták bele.

¹ Nem szeretnék itt részletesebben belemenni a kérdés ismeretelméleti boncolgatásába, de jelezni kell, hogy az itteni állításom erősen vitatott: a statisztikus módszerek hívei – másokkal szemben – úgy vélik, hogy az újabb, főképp szűrésekkel, hatások kiiktatásával operáló statisztikai módszerek igenis képesek oksági összefüggéseket is feltárni. Illetve, különösen a Big Data elemzések azt mutatják, hogy oksági összefüggések feltárása nélkül, pusztán a statisztikai együttjárások robusztus trendjei alapján lehetséges predikciókat, előrejelzéseket is tenni.

² A behavioralizmust annak a pszichológiai (később, főképp Robert Mead „szimbolikus interakcionálizmusa” nyomán szociológiai) irányzatnak szokás tekinteni, amely egyfajta „fekete doboz” feltételez a vizsgálandó objektum (személy, csoport stb.) helyére, és az input oldali „ingerek” és az output oldali „reakciók” összefüggéseinek elemzését tekinti tudományos programjának, feladatának. A magatartási közgazdaságtan kísérleti alaphelyzete az, hogy egy adott – a kísérlet által beállított – gazdasági döntési helyzet inputként „bemeget”, és a másik végén „kijön” egy gazdasági döntés. Ha a bemeneti oldalt egyetlen tényezőben módosítjuk, akkor ez a módosítás lehet a kizárólagos oka a kimenetek eltéréseinek. E módszer népszerűsége részben arra is épül, hogy egyszerűbb, mint a pszichológia más, mainstream irányzatainak empiriája, amelyekben jellemzően (a mára olcsóvá vált és tömegesen alkalmazható) fMRI segítségével méri az, hogy az agy mely területein milyen hullámok keletkeznek a külvilág érzékelésekor, emlékek felidézésekor érzelmi reakcióként, és utána az így mért hullámok fizikai sajátosságait (frekvenciáit, amplitúdóit) igen bonyolult függvénytanai és statisztikus elemzéseknek vetik alá.

Miközben eddig is, és a későbbiekben is a magatartási közgazdaságtan új megvilágításait dicsőítem (tényleg...), aközben nem titkolhatom fenntartásaimat sem a pszichológia eredményeit és megközelítéseit illetően sem.

A „pszichológia” hosszú ideig lényegében azonos volt a „morálfilozófiával”: a tisztességes és tisztességtelen, a becsületes és becsstelen, az erényes és erkölcstelen jellemek sajátosságai közötti „személyiségi” határvonalak teoretikus keresgélésével. A fordulatot a 19. század vége és Freud hozta a „tudatalatti” felfedezésével, vagy legalábbis feltételezésével, azzal, hogy a személyiségi karakterek különbségeit, leginkább patológikus torzulásait olyan, tudatosan nem kontrollálható tényezőknél tulajdonították, mint a szexuális ösztönök, különösen az elfojtott ösztönök (Freud), az ego felsőbbrendűségi törekvései és ennek kudarcos frusztrációi (Adler), a szülőktől örökölt terhek, komplexusok sorsszerű „cipelései” (Jung). Ezeket az elméleteket a mai tudományosság elvárásai szerinti bizonyítékokkal nem tudták alátámasztani, hanem a „lélekbe látó”, a „mindent jobban tudó” belelátásait alapvetően az antikvitásból és az ószövetségből vett analógiáikkal magyarázták.

Kétségtelen és tagadhatatlan tény az, hogy akár a személyiség leírásában, és különösen terápiás gyakorlatokban ez a pszichológia nagyszerű eredményekre jutott, aközben számos morális és tudományos problémára ez a hagyomány mindmáig nem adott megnyugtató választ – legalábbis a magamfajta kételkedők számára.

A morális problémákat nem kis részben az akár tisztességtelenségbe vezető ismeretelméleti gyengeségek okozzák, amely morális eltévelygések lehetőségeit a legélesebben az a feminista hagyomány vetette fel, amely Freud teóriáit nemcsak leíró, hanem morális értelemben is „öv alattinak” titulálja.³

Az ismeretelméleti gyengeségek magukból az analógiás kategorizációkból fakadnak. Ez a – társadalomtudományok, különösen a szociológia más területein is honos – gondolkodásmód úgy működik, hogy az analógiát alapul véve, mintegy vinyettaként egy nagy dobozra ráragasztva, a dobozba összegyűjti az „olyan, mint”, a hasonló jelenségeket, és a hasonlóságokat innen fogva csupán feltételezve, a hatásmechanizmusokat igazából nem feltárva, az alapul vett analógia következményeit és következtetéseit is alkalmazza a felcímkezett dobozba pakolt valamennyi jelenségre. Ami vagy helytálló, vagy nem; vagy általánosítható, vagy nem – ám ezekre az eldöntendő kérdésekre az analógiás sémákban már nem nagyon lehet válaszolni. Pontosabban, onnan fogva, hogy azonos a vinyetta, azonos a doboz – a válasz is megelőlegezett: igen, hasonlók és általánosíthatók a következtetések és következmények is.

A modern pszichológia, így a magatartási közgazdaság-tudomány is, a kísérleti módszerek elvárt, megkövetelt alkalmazásával a „bizonyítékalapúság” prob-

³ Részletesebben kifejtve lásd: Zakin 2011. Nálunk ezzel kapcsolatban az utóbbi idők vitáit Kövér László (a parlament elnöke), Kovács Ákos (popénekes) és Bagdy Emőke (pszichológus) „női principiumról” szóló megnyilatkozásai váltották ki.

lémáira meggyőző választ talált: a kísérletek (elvileg...) megismételhetők, más is hasonló eredményekre juthat hasonló kísérletekből, a megfigyelt jelenségek bizonyítottan léteznek. Ám a korszerű pszichológia is megörökölte az analógiás, címke- és dobozgyártó hagyományait az atyamesterektől, legfeljebb ma a generalizált analógiák nem biblikusak, hanem olykor a hétköznapi életből („horgony”), máskor a közgazdaságtanból („a veszteségektől való averzió”), vagy éppen az internet világából („sávszélesség”) eredeznek. És olykor igen kétesek az általánosításaik, például gyakorta a szegényekre.

A kísérletek impresszívok, gondolatokat ébresztenek – de abból, hogy egy jól megtervezett mesterséges kísérlet miképpen hat a kísérletben résztvevő 20–20 főre,⁴ még nem igazán tudjuk, hogy milyen jelenségek és milyen emberek körére mennyire általánosíthatóak.

Azt hiszem, hogy ezek alapján érdemes az eredményeket kevésbé a „nagy igazságoknak” tekinteni, inkább inspirációknak azok továbbgondolásához. Ilyen fajta továbbgondolásaimat osztom meg a dolgozat második felében.

Olvasónapló helyett

Előbb azonban három alapvető fontosságú könyv önkényesen kiragadott esszenciáját próbálom meg közreadni. A könyvek magyarul is megjelentek, de a hazai közgondolkodásban nem igazán találtak jelentőségükhöz méltó fogadtatásra.

A három könyv értelmezéséhez nagyban felhasználtam Richard Thaler önéletrajzba bújtatott, a behavioral economics történetét anekdotikusan elmesélő munkáját (Thaler 2015), illetve a kivonatolt gondolatokat megerősítő egyéb munkákra is hivatkozni fogok.

1. Kahneman, Daniel (2013): *Gyors és lassú gondolkodás*

Kahneman eredetileg 2011-ben megjelent könyve lényegében korábbi (nagy részt a közben elhunyt Amos Tverskyvel közös) munkáinak szintézise, amely rendszerezettségében messze túlmege e korábbi munkák antológiászerű összeszerkesztésén.

A könyv – általam önkényesen kiemelt – egyik fő vonulata Kahneman azon, már a címben is jelzett sémája, amely az emberi gondolkodást kétfajta (a gyors meg a lassú) gondolkodási mód konfliktusos, egymást korrigáló és stimuláló viszonyában írja le. E sémában a „gyors” gondolkodás nagyrészt „zsigeri”, reflexszerű, érzelmi alapú, helyzetekre azonnal reagáló agyi működés (ami ki nem mondva, de nagyon beleérthetően magában foglalja a szociálpszichológia által korábban leírt agyi működési sémákat, a sztereotípiákat, előítéleteket és hasonlókat is).

⁴ Igen gyakran a pszichológia tanszékek környékén ólálkodó pszichológia szakos hallgatók, akik, mivel a legszellemesebb, legjobb kísérleteket a legjobb amerikai egyetemek pszichológiai laborjaiban végzik, többnyire felső osztálybeli amerikai hallgatók...

A másik, a lassú gondolkodás közelebb áll a gondolkodásról való hagyományosabb képzetekhez: logikus, lépésről lépésre haladó, visszacsatolva önmagát ellenőrző, akkurátus és következetes gondolkodás.⁵ Kahneman emberképében,⁶ bár kivételesen ritka emberfajtaként léteznek csak hideg racionalitással, csak „lassan” gondolkodó „Econ-emberek”, azért az emberek túlnyomó többsége emberi aggyal gondolkodó „Human”, akiknek a döntéseit, ítéleteit, véleményeit és magatartási reakcióit a kétféle gondolkodás valamiféle „vektoredője”, összjátéka írja le.

Mindez átvezet a könyv másik nagy tartalmi mondandójához, jelezzük így: a racionális cselekvésemélet megsemmisítő kritikájához. Az elmúlt évtizedek közgazdasági és szociológiai gondolkodását uraló racionális cselekvésemélet azt feltételezi, hogy az emberek általánosságban a legnagyobb valószínűséggel legnagyobb hasznosságot eredményező döntéseket hoznak, és az ettől való eltérések rendszertelenek, átlagosan kioltják egymást. Hogy az emberek alapvetően úgy racionálisak, ahogyan azt a logika vagy éppen a közgazdasági racionalitás diktálná. Kahneman több előadásában és interjújában egyszerűen lesöpri a „rational choice”-ra épülő közgazdaságtant azzal, hogy a hagyományos közgazdaságtan azt a fikciót írja le, hogy miképpen mennének a dolgok, ha mindenki tisztán racionálisan döntene és gondolkodna – a magatartási közgazdaságtan meg azt próbálja meg leírni, hogy ténylegesen hogyan gondolkodnak és cselekszenek az emberek. Merthogy az emberi aggyal gondolkodó Humanok agyában keveredik a gyors és lassú gondolkodás, és ebből a keveredésből a racionálisnak feltételezethez képest szisztematikusak és tendenciózusak az eltérések. Kahneman a könyvében ezen elvi alapokon és legnagyobb terjedelemben épp ezeket, a racionálistól szisztematikusan eltérítő hatások kimutatására szolgáló kísérleteket és az őket összegző, a szisztematikusságokat rendező elméleteket írja le, és érvel mellettük. Kiemelve az általa legmeghatározóbbnak jelzett három „torzító” elméletet és azok kísérleti-tapasztalati leírásait, címszószzerűen az alábbiakban jelezzük ezeket:

„A rendelkezése álló információk”: az ember agya korlátos mennyiségű információt képes befogadni, és a döntéseket mindig az az információ befolyásolja, amely éppen rendelkezésre áll. Az emberek általában nemcsak gyorsnak, hanem biztonságos közlekedési eszköznek is tartják hosszabb távon a repülőt, ám ha az előző héten valahol a világban repülőgép-katasztrófa történt, akkor ennek hatására a repülés biztonságosságáról vallott nézetek igencsak elgyengülnek. A „súlykolás”, az információk (akármit is jelentsen ez) gyakori ismételtetése alapvetően

⁵ Keith Stanovich ezt a lassú gondolkodót még két részre szedi: egy „racionális” (algorithmikus, logikus) és egy „reflektív” (új sémákat és kereteket felállító, innovatív) gondolkodásra (Stanovich 2011). A náluk normatívabban értelmező, ismeretterjesztő „pop-science” pszichológus de Bono (2011) azt az álláspontot képviseli, hogy az algorithmikus, logikai levezetésekre építő „gondolkodást” egyre inkább átveszik az agynál gyorsabb gépek, a mesterséges intelligenciák, számára az „igazi” gondolkodás az a dolgokat új logikai sémákba, keretekbe és összefüggésekbe rendező kreatív, innovatív gondolkodás – amit jó darabig, vélelmezhetően nem fognak tudni átvenni semmilyen olyan számítógépek, amelyek csak az előre beprogramozott és parametrizált programok futtatására lesznek továbbra is alkalmasak.

⁶ És tőle átvéve a magatartási közgazdaság-tudomány nyelvében, folklórájában is ugyanígy...

befolyásolja a gondolkodást – függetlenül attól, hogy a „rendelkezésre állított” információ mennyire hiteles, igaz vagy fontos.

„Horgonyzás”: Az emberek agyában vannak „fix” viszonyítási pontok, és e horgonyokhoz képest mérlegelik azt, hogy valami olcsó vagy drága; időigényes vagy időben gyors és hatékony; hogy közel van vagy messze. Ezek a horgonyok mesterségesen és manipulatíván is kivethetők. Egy gyakran megismételt kísérletben a homogén összetételű résztvevőket két csoportra szedték, és azt az egyszerű kérdést tették fel nekik, hogy „írjanak le egy számot, hogy hány méter magas a világ legmagasabb fája, a mamutfenyő?” (Nem kell kétségbeesni – a résztvevők épp annyira tudták, mint az Olvasó...) De a kérdést egy kis trükkel tették fel: az egyik csoporttól azt kérdezték, hogy a mamutfenyő mennyivel alacsonyabb/magasabb, mint 80 méter, a másiktól meg, hogy mennyivel alacsonyabb/magasabb, mint 150 méter. Bár a válaszok jelentősen szórtak, a csoportválaszok átlagainak aránya nagyjából megegyezett a „horgonyok” arányaival: ahol dupla magasan lettek kidobva a horgonyok, ott dupla akkorák lettek az átlagos válaszok is. Más kísérletek azt is megerősítették, hogy a horgonyhoz való kötések is eléggé erősek, így Kahneman azt tanácsolja, hogy ha egy alkuhelyzetben a partner irreálisan magas ajánlattal indít, akkor jobb otthagyni, mint a kidobott horgonytól távoli ajánlatokkal nekiállni alkudozni – az alku már az indulástól reménytelen. A negatív tapasztalás is azt erősíti meg persze, hogy a „horgonyok” előre és jó helyre való kidobása jelentős előnnyel jár mindenféle alkuban, meggyőzésben.⁷

„Kilátás (prospect) elmélet”, ezen belül „a veszteségektől való averzió”: Az elmélet azt mondja, hogy az emberek sokkal kevésbé szeretnek veszíteni, mint amennyire – nem nagyon – vágnak a nyereségre. Így például azt figyelték meg az amerikai tőzsdei kisbefektetők magatartását vizsgálva, hogy még reménytelenül zuhanó árfolyamok mellett sem szállnak ki veszteséggel a befektetésből (gyakran kivárva a teljes krachot), míg viszonylag kis árfolyamnyereséggel is elégedetten szállnak ki az üzletből (akkor is, ha további szárnyalások várhatók). Kísérletekkel megpróbálták mértéket is rendelni az azonos nyereség és veszteség érzékelt különbségei között, és azt tapasztalták, hogy ugyanolyan valószínűségek mellett 2–3-szoros nyereségkilátás lehet vonzóbb az egységnyi veszteségelkerüléssel szemben. Lényegében hasonló mértékeket eredményezett a valószínűségek érzékelése közötti különbség is: ugyanakkora nyereségek és veszteségelkerülések kilátásai mellett 2–3-szor nagyobb nyereségmérték mellett választották inkább a nyereséget, mint az egységnyi veszteség elkerülését. Mindez némiképp a „szokás hatalmának” az elméleti megalapozását és kísérleti alátámasztását is jelenti: ha valamilyen romló helyzetben nem túl nagy a drámai összeomlás kockázata, „csak” a folyamatos csúszás, a kicsi és tán csökkenthető veszteségek veszélyével kell szembenézni, akkor nagyon nagy nyereségkilátást kell érzékelni ahhoz, hogy

⁷ Ilyen „horgonykidobó manipuláció” az, amikor az áruházak a termékeiket „akciósnak” bemutatva, egy akár irreális „eredeti ár” horgonyát dobják ki, és ezzel a tényleges árat (az akciósat) lényegesen kedvezőbbnek tüntetik fel annál, mint amennyire az valójában az.

az emberek merjenek váltani, és ne a veszteségek csökkentésének igyekezetébe öljék energiáikat. Mert, általában, fontosabb lesz a veszteségek csökkentése, mint a nyereség megszerzéséért teljesítendő erőfeszítések megtétele.

Érdeemes jelezni azt, hogy az interneten rákeresve a racionális döntésektől szisztematikusan eltérítő, torzító hatásokra, egymással sokszor és nagyban átfedően, de tucatnyi egyéb, képes beszédben és analógiákban jelzett „bias-elméletet” lehet megtalálni.

2. Thaler, Pichard H. – Sunstein, Cass R. (2011): *Nudge – Jobb döntések egészségről, pénzről és boldogságról – a pénzügyi válság után*

A címben szereplő „nudge” kifejezés lényegében lefordíthatatlan magyarra, valamiféle nógató, könyökkel való oldalba böködést jelent. Ha udvariatlanul akarnék más címet adni a könyvnek, akkor azt mondhatnám, hogy a könyv a manipulációról szól. Ha úgy tetszik arról, hogy – tudatos átverő szándékkal, olykor tudatos segítő szándékkal, olykor tudatlanul – a gazdasági, társadalmi, politikai szereplők alkalmazzák a magatartási közgazdaságtan által feltárt, a racionálistól eltérítő torzító hatásokat, és ezen „alkalmazott torzító hatások” nem a meggyőzésre spekuláló böködései manipulálnak bennünket.

Egyfelől, bár minden gesztusában egy proaktív, amerikaias könyvről beszélünk, de burkolt mondandójában számos vonatkozásban „lebuktatja” azokat a manipulációkat, amelyeknek naponta áldozatai vagyunk. Nem úgy döntünk, hogy kiválasztjuk a számunkra felkínált opciók közül a számunkra legmegfelelőbbet, hanem – még ha elvileg szabadon mérlegelhetnénk és választhatnánk is – akkor is az befolyásol bennünket, hogy hogyan prezentálják a lehetőségeinket, miképpen állítanak bennünket döntés elé. Amikor a telefonunkra vagy számítógépünkre alkalmazást töltünk le, akkor nem mérlegeljük azt, hogy mire és hogyan akarjuk személyre szabottan alkalmazni a programot, hanem a felkínált „alapbeállításokkal” töltjük le azokat. Amikor vásárolni megyünk, és odaérünk a lekváros (vagy bármely más) polchoz, akkor általában a szemmagasságban levő, könnyen elérhető termékeket választjuk, és nem nyújtózkodunk vagy hajlongunk a nehezebben elérhető cuccok körül szétnézni, onnan választani. És persze a boltok ezt tudják, és szemmagasságba és könnyen elérhető helyre azt teszik, amit nekünk az ő érdekükből lenne jó megvásárolnunk, és nem azt, ami nekünk jó. Némiképp ugyanez a helyzet a formanyomtatványokkal is: nem szívesen olvassuk el az apró betűs részeket, és x-elünk be speciális választási lehetőségeket – többnyire x-ek és bármi más kitöltögetése nélkül aláírjuk azokat. Manipulálhatóak vagyunk azért, mert befektetéseket, odafigyelést, időt akarunk spórolni, mert el akarjuk spórolni a választási lehetőségek alapos tanulmányozását és a racionális mérlegelés alapján megteendő „lassú” és következetes döntéseket – és ezek helyett azt választjuk, amit könnyebb és kényelmesebb választanunk, amit könnyebb és kényelmesebb választásként felkínálnak nekünk.

Thalerék legfőbb célja nem a „lebuktatás”, hanem arra való felszólítás, hogy ha már tudjuk, hogy így is, úgy is manipulálva vagyunk a döntési helyzeteink-

ben, akárhogy is prezentálják a választható opciókat, akár tisztességes, segítő szándékuktól vezérelve is, élnünk kell tudni ezekkel a racionalitástól torzító, manipulatív hatásokkal.

A példák jelentős része – főképp „középosztályi”, környezet- és egészségügy-datosság, megtakarítási hajlandóság stb. felé terelgető szándékkal – afféle politikai javaslatként adaptálja a „lebuktatott”, negatív hatású torzító manipulációkat. Nem akarnak senkit semmire kényszeríteni, fenn akarják tartani, sőt erősíteni akarják a választási lehetőségeket – de el akarják érni azt, hogy többen hozzanak „jó” döntéseket, és kevesebben „rosszakat”. Ha az önkiszolgáló boltok manipulálják a vásárlóikat azzal, hogy mit mennyire könnyen elérhető és jól látható helyre tesznek, akkor éljünk ezzel a gyerekeink egészséges étkezésre szoktatásánál is. Rábeszélő propagandák helyett megtehetjük azt, hogy az önkiszolgáló menzákon tegyük jól látható és könnyen elérhető helyre az egészséges ételeket, és kevésbé kényelmesen elvehető, eldugottabb helyekre a nem annyira egészségeseket; ha pedig gyümölcs és sütemény közül lehet választani desszertet, akkor tegyük előbbre a gyümölcsöket. Ha tudjuk azt, hogy az emberek kevésbé szeretnek veszíteni, mint amennyire nem zavarja őket, ha kevesebbet nyernek, akkor rendezzük át úgy a megtakarításokat ösztönző programjainkat, ahogyan a „Save Tomorrow!” (Takarékoskodj Holnap!) program teszi. Ha az emberek veszteségként élik meg azt, hogy a már megszerzett pénzüket nem költhetik el, hanem félreraknak belőle, akkor állapodjunk meg velük abban, hogy a jövő évben esedékes béremelésük 20 százalékaról előre rendelkezzenek úgy, hogy azt tartós lekötésű megtakarítási számláikra utalják – vagyis ugyanazt a pénzt ne veszteségként, hanem „kisebb nyereségként” tegyék felre saját biztonságuk érdekében. Sunstein fogyasztóvédelemként érvényt is szerzett annak a javaslatuknak, hogy ne lehessen a csomagolt sonkára csak annyit felírni, hogy „90%-ban zsírmentes”, hanem kötelező legyen ráírni azt is, hogy „10%-ban zsírt tartalmaz”.

Önkényes és hiányos ismertetésem mellett is fontos jeleznem, hogy a szerzőpáros talán legfontosabb „politikai” és „segítő” javaslatai arra vonatkoznak, hogy ne hagyjuk homályban a létező döntési helyzeteket, ne teremtünk olyan helyzeteket, amikor a „nem döntés” a döntés. Ilyen példájuk az a – nálunk is érvényes – „nem döntési döntési” helyzet, amikor a lejárt gépjármű-biztosítás vagy távközlési szolgáltatási szerződés esetén elvileg lehetne biztosítót vagy szolgáltatót váltani, a „nem döntés” esetén az a döntés, hogy a szerződések változatlanul érvényben maradnak. Számos szabályozási ötletet és javaslatot vetnek fel azzal kapcsolatban, hogy ennek nem feltétlenül kell így történnie, a versenyfeltételek tisztasága miatt is érdemes megpróbálni a kényelmes „nem döntés” lehetőséget valódi döntési helyzetté átalakítani. Ehhez hasonlóan kényelmes „nem döntés” az x-elés és az apró betűs bogarászás helyett a „default” alaplómódban aláírni egy hivatalos formanyomtatványt – de vannak eszközök arra, hogy az aláírás valódi, érdemi döntési helyzet lehessen.

Thaler és Sunstein könyve tanulmányok és könyvek lavináját indította be arról, hogy hogyan is manipuláljunk célszerűen, sajnálatos és érthető módon leg-

inkább az üzleti szektorban és haszonszerzési céllal (pl. a Save Tomorrow! ötletét számos hazai pénzügyi szolgáltatói ügynöki hálózat is eltanulta már), ugyancsak nagy hatása lett a politikai kommunikáció területén (a Fidesz hazai gyakorlatából példátarat lehet erre összeállítani), és viszonylag gyéren, és heves vitákat kiváltva hatott szociális területen. Ez a nem túl erős „szociális” hatás főképpen a harmadik világ extrém szegénységével kapcsolatos projektleírásokban jött elő, a programokat – nem mondom, nem túl szimpatikusan, mégiscsak nyomorban élők a kísérleti alanyok – kissé pszichológiai kísérletként is beállítva. A szociális programok „kísérleti” tervezései, bár némi átértelmezéssel, de nagyban építettek a Világbank korábban népszerűvé tett Feltételekhez Kötött Segélyezési (Conditional Cash Transfer – CCT) programjaihoz. A főképp Latin-Amerikában népszerűvé vált CCT-programokról maga a Világbank is igen önkritikus értékeléseket adott (World Bank 2012), elismerve azt, hogy, ha a feltételekhez kötés szankciók fenyegetését (így segélyek megvonhatóságát) jelenti, akkor azoknak a programoknak nincsen kimutatható pozitív hatásuk, vagy olykor kimondottan negatívak az elért hatások.⁸ (Ez a szankcióként kiszabott feltételhez kötés jellemezte és jellemzi a hazai gyakorlatot is – a hatásokat is jól ismerjük.) Viszont, ha a „feltétel” valamiféle pozitív böködő ösztönzés, afféle „nudge”, akkor az így kiváltott hatások látványosan eredményesek lehetnek. Ha egy tál lencsét adnak Fekete-Afrikában a gyerekeket beoltató anyáknak, akkor ez ugrásszerűen megnöveli az oltási programok hatékonyságát. (A legnagyobb költség a technika és a személyzet „kivonulása”, amelyek fajlagos költsége jelentősen csökken, ha egyszerre többen oltatják be magukat – ehhez a hatékonysági nyereséghez képest jelentéktelen költség a lencse, de hat.) Ugyanígy, ha az USA szegényebb környékén működő iskolákban 3–5 dollárt adnak a gyerekeknek, mert elolvasnak egy könyvet és néhány egyszerű kérdésre tudnak válaszolni (hogy hívták a főszereplőt? stb.), akkor ezekkel a böködésekkel a gyerekek olvasási kompetenciája, teljesítménye lényegesen jobban javul, mint ha magas ösztöndíjakat ajánlanak fel a jó tanulmányi eredményekért stb. A könyv, bár jellemzően speciális környezetekben, de hatott és működött: a jól megtervezett, jó irányba ható, érzékenységeket jól eltaláló „nudge”-ok valóban kedvező magatartási hatásokat váltottak ki (akkor is, ha a Világbank némi szomorúsággal azt is megállapította, hogy sajnos a mentalitásokat és gondolkodásmódokat e hatások nem tudták megváltoztatni, csak a konkrét döntéseket és magatartásokat – ami azért nem rossz eredmény).

A politikai vitákat főképp az váltotta ki, hogy számos komoly és nagy munka csak azt elemezte, hogy az iskolázatlan szegényekre hogyan hatnak a társadalmi-gazdasági manipulatív „nudge”-ok, és emiatt miért és hogyan hoznak a szegények rossz döntéseket, hogy helyett hogyan lehet rávenni őket a saját és a társadalmi fejlődést szolgáló magatartásformák követésére, jó döntések meghozatalára.⁹

⁸ Pl. a segélyek megvonásával nő a kriminalitás.

⁹ Lényegében ez a nézőpontja a Világbank már idézett 2015-ös jelentésének (World Bank 2015), amihez kiváló irodalmakra is hivatkozik a szöveg.

A politikai vita nem annyira a megállapításokról, hanem a következtetésekről szól, és a vitapartnerek álláspontját úgy tudnánk összefoglalni, hogy *„ideje lenne már leszállni a szegényekről, a válságot a bankárok és politikusok torz, a racionalitástól önző érdekek mentén eltorzított döntései eredményezték, és nem a szegények rossz döntései”*.

Ezzel együtt, sajnos, a sokak (mások) mellett a szegények is tendenciózusan „rossz döntéseket” hoznak.

3. Mullainathan, Sandil – Shafir, Eldar (2014): *A szűkösség pszichológiája – Miért jelent sokat, amiből kevesebb van?*

A közgazdász Mullainathan és a pszichológus Shafir Kahnemanhoz hasonlóan korábbi munkáik szintézisét foglalták össze nagysikerű könyvükben, és ugyan-csak hasonló munkájuk Kahnemanéhoz annak igencsak tudományos karakterében. Mindkét könyv – gyakran egymásra hivatkozva, egymástól referenciákat és hivatkozásokat átvéve – kísérletekkel gazdagon illusztrálja a racionálishoz képest torzult („bias”) döntések jelenségeit, de míg Kahneman e jelenségeket a gondolkodás kettős szerkezetével magyarázza, addig Shafirék – kicsit pszichológusabban, vinyettázó analógiákkal – eltorzult gondolkodási sémákat, agyi működési mechanizmusokat írnak le a rossz döntések okaként.

Két központi vinyettakategóriájuk a „csőlátás”¹⁰ és az internetből átvett „sáv-szélesség”¹¹. Nehéz röviden összefoglalni a két fogalom jelentését (ezek kifejtéséről szól nagyrészt a könyv), de megpróbálok.

A két fogalom némiképp ellentéte egymásnak, vagy legalábbis kiegészítik egymást: a „sáv-szélesség”, vagy még inkább a „széles sáv” ellentéte a „csőlátás”.

A szerzők szerint a széles sávban (mint az interneten a szélessáv: az információkat gyorsan letölthetjük, a böngészőkben egyszerre több ablakot megnyithatunk, és igényeink szerint váltunk az ablakok között) való gondolkodás az ember természetes és normál állapota. Normál állapotban odafigyelünk a munkánkra, a munkakörünk többféle feladatára, a családtagjaink iránti kötelmeinkre, a baráti kapcsolatainkra, arra, hogy ettünk-e, ha éhesek vagyunk, na és hogy mit eszünk, mennyit mozgunk, megújítottuk-e a lejárt igazolványainkat, bevettük-e a gyógyszerünket és befizettük-e a csekkjeinket. Mindenre, amire kell. A csőlátás a beszűkült sáv-szélességet jelenti: egy dolog köti le az agyunkat, mindig az jár a fejünkben, mindig csak azt akarjuk megoldani (túlélni, túlkerülni rajta stb.), és eközben egyszerűen kiesnek a látókörünkéből az akár fontosabb dolgok is – ezzel gyakorta még nagyobb gondba sodródunk, mint amely gondok a csőből látszódnak.

Vinyetták és analógiák ezek a fogalmak, mondjuk, a csőlátás fogalmát nehéz elválasztanunk a „koncentráció” fogalmától. És ehhez a szerzők sem adnak túl

¹⁰ A magyarra csőlátásként lefordított jelenség kevésbé impresszív, mint az angol analógiát jelző kifejezés, az „alagút” („tunneling”, „tunnel view”) – az alagút a föld alatt van, és a fény a végén eléggé reménytelenül távoli...

¹¹ Lásd: „szélessávú internet”, „bandwidth”.

sok segítséget. Persze hogyha valamilyen feladatot meg kell oldanunk, akkor arra koncentrálnunk kell, akkor meg kell próbálnunk „kikapcsolni” a többi zavaró tényezőt.¹² A koncentráció azonban időben a munkaidőre, a vizsga idejére stb. limitált: megoldottuk, befejeztük, felfüggesztettük a koncentrált odafigyelést, és visszaállunk a normál, szélessávú üzemmódunkra. A csőlátás azonban időben nem limitált: az életünket kitölti az, hogy a nyomasztó gondunkon próbálunk meg felülkerekedni, a gond, a megoldandó helyzet nem megy ki a fejünkől, nem tudunk rajta túllépni – csak arra gondolunk, csak az kerül be a cső, az alagút perspektívájába.

Erről a csőlátásról Mullainathan és Shafir nagyon fontos dolgokat mesél el.

Egyrészt azt, hogy a csőlátásokat alapvetően a szűkösségek állítják elő. Az ő példáik nagy része és a rájuk hivatkozó szakirodalom még nagyobb része a pénz szűkösségét, a szegénységet emelik ki a legfontosabb, legtipikusabb szűkösségnek, noha lehet szűkös az idő, a kapcsolatok, a megbecsültség – bármi, ami fontos. Így például a könyv gyakran hivatkozik keresztneven az egyik szerzőtársra, Sendhilre, aki krónikusan túlvállalja magát, amitől állandóan az időszűkösség csőlátásába kerül: a határidő lejárta közeledtével csak a határidős munkájának befejezését látja maga előtt, a maga csövében – és eközben sokkal fontosabb dolgokat elmulaszt megtenni az életben. (Ezt szinte valamennyi kollégámon megfigyeltem már, no meg magamon is, miközben, végül is milyen tudományos munka vagy cikk leadásába nem fér el néhány hét csúszás?)

Másrészt, bár a szerzők ezt így nem nevezik néven, de a szűkösség minden példájában döntő tényező az idő, nemcsak akkor, ha maga az idő hiánya a szűkösség maga. Minden csőlátó minden csőlátásos helyzetben abban reménykedik, hogy a szűkösség feloldására rövid időn belül talál, ha nem is megoldást, de enyhülést – és eközben, az elfeledkezett, horizonton kívül eső fontos dolgok jellemzően csak hosszabb távon megoldhatók, vagy elmulasztásuk hosszabb távon okozhatnak még sokkal nagyobb gondot. Amikor a szegények gyorskölcsönöket, uzsorákat vesznek fel, akkor az rövid távon enyhít az azonnali, égető szűkösségen, de hosszabb távon még nagyobb bajt idéz elő. Amikor az azonnali határidős munkánkba temetkezve nem megyünk el fontos családi vagy baráti eseményre, akkor reménytelenül hisszük azt, hogy épp a mostani heveskedésünk oldja meg az azonnali szűkösséget, pedig egy fenét, azalatt úgysem végzünk, de hosszabb távon kapcsolataink kiüresítésével és elhanyagolásával még nagyobb kapcsolati szűkösségeket állítunk elő magunknak. Amikor munkánkkal el vagyunk havazódva, és íróasztalunkon halmozódó papírhegyek tetejére a sürgősen elvégzendő munkák papírjait rakjuk, és a fontos dolgok egyre lejjebb és lejjebb kerülnek

¹² Kiterjedt irodalma van annak a főképp fiatalok között honos „multitasking”-nak, amikor azok a bűdös kölkök, miközben úgy tesznek, mintha beszélgetnének velünk, de közben sms-eket küldenek, és 6 emberrel egyszerre chatelnek a Facebookon. A szakirodalom nagyjában egyetért abban, hogy multitaskingra képes agy nincsen, az agy mindig egy dologra koncentrálni, de a sűrű váltások komoly agyi energiákat emésztnek fel, és még így is jelentős teljesítményromlást szenvednek el, lásd pl. Levitin 2015.

a kupacainkban, akkor a fontos dolgok elhanyagolásával még nagyobb bajt idézünk elő magunknak, mintha késnének valamilyen kisebb súlyú ügy elvégzésével. (Amúgy épp így működik a hazai állami bürokrácia, már évtizedek óta...) Igen, a fontos dolgok megoldásához hosszabb idő kell, de a hosszabb idő perspektívája már nem fér bele csőlátásainkba, alagút-perspektíváinkba.

Harmadrészt, bár a csőlátás veszélye életünk számos helyzetében magas kockázatú, de messze nem szükségszerű. A szegénység objektíve rossz helyzet – de nem kell ettől szükségszerűen elveszíteni a cső perspektíváján kívüli világ fontos dolgait, nem minden szegény fog uzsorakölcsönöket felvenni. Ennek az ellenkezője is igaz: a csőlátás beszűkült helyzetét mesterségesen, manipuláltan is elő lehet állítani. Nagy szerencséje ez a témában kutató pszichológusoknak: a szűkösséget és csőlátást kísérleti helyzetekben is elő lehet állítani, és így kísérletekben (mesterségesen manipulált helyzetekben) is lehet vizsgálni azt. De nagy szerencséje ez azoknak a kompetenciahiányos főnököknek is, akik az általuk vezetett szervezet irányításához csak mérsékelt kompetenciákkal rendelkeznek: ők rendre a szűkösség olyan helyzeteit állítják elő beosztottaiknak, amelyekben azok sávszélességeket (és ezzel kompetenciákat) veszítenek, és a csőben, az alagútban csak azt látják, amit a főnök munkaköri feladatként éppen rájuk testált. És ugyancsak nagy szerencséje ez azoknak a politikusoknak, akik a közügyek perspektíváit is be tudják szűkíteni egy alagút, egy cső horizontjára, és ezzel be tudják szűkíteni a közügyeket az általuk tematizált, általuk prezentált ügyekre. Szűkösséget eredményező, horizontokat beszűkítő csövek, alagutak maguktól is vannak az életben – de a hatalom kiterjedhet arra is, hogy a horizontokat csövekre szűkítsék, hogy az élet dolgait kizárólag a szűkösségekbe tereljék.

Negyedszer, talán érdemes felidézni a könyv legérdekesebb kísérletét. A kísérlet egy bevásárlóközpontban zajlott, és egy ártatlannak tűnő beszélgetéssel indult, kétféle „kísérleti” beállításban. A kutatók arról beszélgettek, hogy a megkérdezettek hogyan oldanák meg azt, ha a kocsijuk meghibásodna, és *a)* 150 dolláros (az amerikai jövedelmi viszonyok között nem jelentős összegű), *b)* 1500 dolláros (ez a szegényebbek egyhavi jövedelme körüli összeg) lenne a javítás költsége. A beszélgetésekben hosszasan, mindenfélét kérdeztek: volna-e rá elég pénze, segítene-e a család, felvenne-e rá hitelt stb. Majd a beszélgetés után kis adatlapot vettek fel a megkérdezett anyagi helyzetéről, és végül egy egyszerű, az intelligenciatesztekben használthoz hasonló logikai teszt kitöltésére kérték meg őket. A tesztek kiértékelése előtt durván két csoportra osztották jövedelmi helyzetük szerint a válaszolókat, és az így képzett csoportok teszteredményeit hasonlították össze. Azok körében, akikkel a 150 dolláros javításról beszélgettek korábban, nem találtak semmilyen szignifikáns különbséget a teszteredmények között. Ellenben azok között, akikkel korábban 1500 dolláros javítási kiadásról beszélgettek, az intellektuális teljesítményben igen jelentős, az intelligenciatesztekre vetítve 13–15 pontnyi különbséget mutattak ki a szegények és gazdagok eredménye között. A kísérlet alapján nem lehetett azt mondani, hogy a szegényebbeknek általában gyengébb az intellektuális teljesítményük, hiszen, a 150 dolláros javításról be-

szélgetők teljesítményei között nem volt kimutatható különbség. A másik, 1500 dolláros csoport teljesítménykülönbségeit a kutatók azzal magyarázták, hogy az 1500 dollár kiadás mesterséges, manipulált felvetése a szűkösség csövébe terelte a szegények gondolkodását, de nem ártott a gazdagabbak sáv szélességének – azaz még az akár mesterséges sáv szélesség-csökkenés, csőlátás is jelentős intellektuális teljesítményvesztést eredményezett. A csőlátás nemcsak a sáv szélességek és horizontok beszűkülését, hanem intellektuális kapacitásvesztést is okoz! A csőlátás – elbutít.

Bár Mullainathan és Sharif nem győzik eleget hangsúlyozni, hogy mondandójuk nem kizárólag a szegénységre, hanem mindenféle szűkösségre, beszűkültségre vonatkozik; hogy a gondolkodási defektusokat nem a szegénységnek, hanem a csőlátásnak, a sáv szélesség beszűkülésének tudják be – ők maguk is a következtetésként jelentős részben a szegények jobb segítésére irányuló tanácsaikban adják meg –, és nagyrészt tőlük veszi át a Világbank jelentése is. Nem gondolnám, hogy javaslataik megalapozottsága, színvonala, kidolgozottsága vetekedhetne elemzéseikével, de érdemes felidézni azt a két logikai sémát, amiben ők a hatékonyabb, eredményesebb segítés lehetőségét látják.

Az egyik sémájuk arról szól, hogy a csőlátás állapotáról nem nagyon lehet „lebeszélni” az embereket, ehhez, legalábbis rövid távon, a segítőknek kell alkalmazkodni. A segítők még a legjobb segítő szándékkal is tovább ronthatnak a helyzeten akkor, amikor a segítettet olyan célok követésére, olyan feladatok elvégzésére akarják rávenni, amelyek kívül esnek a cső horizontján. Egy szegény munkanélkülit teljesen felesleges arra rábeszélni, hogy érettségizzen és szerezzen diplomát – ezek a célok, ezek a távlatok biztosan kívül esnek a csőlátásuk horizontján, és az efféle „hegyi beszéd” javaslatok bizonyosan a segítők elutasítását (csövön kívülre helyezését) és még kényszeresebb csőlátást váltanak ki. A hatékony segítség éppen az, ha a segítő a távlatosabb, fontosabb célokat is úgy formulázza, hogy azok a cső horizontján belülre kerüljenek. Ez általában nem megoldás a szűkösséget okozó bajra, de sokat segíthet a még nagyobb bajok elkerülésében. Ilyen, a csőbe behozó technikákat a hazai szociális gyakorlat is ismer – bár leginkább „csinálja, de nem tudja”. Rutinos szociális munkások bizonyosan nem adnak egyetlen ügyfelük kezébe sem kitöltendő adatlapot, kérvényt, hanem (ha van rá hely, mód, ami nem biztos...) ott helyben és azonnal kitöltetik, segítenek neki kitölteni. A sokára elbírálandó igényt, panaszt, a sokára megkapható fizetési könnyebbség kérelmét nem szabad a távoli és bizonytalan jövőbe tolni, hanem be kell hozni a csőbe: helybeni és azonnali perspektívába kell helyezni. Még egyértelműbb a helyzet a „kártyás mérőórákkal”: bár a közműhálózatok feltorlódása súlyos következményekkel, akár kilakoltatással is járhat, ezt a távoli, a cső horizontján kívüli veszélyt a csőlátók nem érzékelik, és még gyakrabban nem is tesznek ellene. A kártya behozza a csőlátó perspektívájába az energiadíjakat, azonnali, még a szűkösségben is jól érzékelhető céllá és feladattá teszi a közműdíj befizetését úgy, hogy ezzel, bármennyire is teher, nem veszélyezteti a lakhatás biztonságát, nem állít elő még nagyobb bajt. Általánosságban is hasonló a jó segítségek irányára tett javaslatuk:

a jó segítőnek a távoli, a cső horizontján kívüli fontos feladatokat meg kell próbálnia átváltania, konvertálnia a csőlátással is érzékelhető, látható és rövid távon is megcselekedhető ténykedésekre. Ennek vannak olykor egyszerű megoldásai is (pl. figyelmeztetéseket, riasztásokat küldeni a teendőkről, lehetőleg rendszeresen, de a határidők lejárta előtt felétlenül), bár általában a jó megoldások legalább annyira trükkösek, szellemesek és innovatívak, mint a kártyás mérőóra.

A lehetséges jó segítség másik iránya még a segítők létező csőlátásába sem fér bele. A csőlátásból eredő gondok enyhítésének ugyanis nemcsak az lehet a módja, hogy nudge-okkal manipulatíván behozzuk a csőbe a fontos célokat és feladatokat, hanem az is, hogy valahogyan segítsünk sávzsélességeket nyerni, tágitani a cső horizontját. Az erre vonatkozó javaslatok nem annyira frappánsak, kicsit egysíkúak is, de talán még fontosabbak az előző csoportba sorolható javaslatoknál. A sávzsélesség tágitásának legfontosabb módszere a tartalékok képzése – amelyről a hazai szakemberek azért nem bírnak sokat szakmai feladatként gondolni, mert jellemzően a saját tartalékaikat is már rég felélték. Különösen igaz ez a pénzre. Pedig Mullainathan és Sharif erről is mondanak megfontolandót. Bár számukra a hazai uzsora gyakorlata elképzelhetetlen, de magas kamatozású, fedezet és hitelképesség igazolása nélküli gyorshiteleket már ők is láttak, és látták azt is, hogy sok szűkösségekben élő (szegény) ott is gyakran végletesen eladósodik az ilyen hitelekkel. Ők az eladósodottság szanalásáról nem úgy gondolkodnak, hogy azt vissza kell adni a hitelezőknek. Inkább úgy, hogy (állami szubvenciókkal és garanciákkal, de) alacsonyabb törlesztőrészletű hitelekkel kell kiváltani azokat úgy, hogy az alacsonyabb, de még mindig elég magas törlesztőrészlet egyik fele „valódi” törlesztés, de a másik fele az ügyfél elkülönült bankszámlájára megy azzal a céllal, hogy a következő pénzügyi megszoruláskor ne csak (újabb) gyorshitelekhez, hanem az így keletkező saját megtakarításaihoz is hozzá lehessen nyúlni. (Hasonlít ehhez a konstrukcióhoz az, amikor az átmeneti szálláson lakóktól nemcsak a térítési díj befizetését, hanem kötelező takarékoskosságot is elvárnak, például azért, hogy a szállás elhagyásakor ki tudják fizetni a lakók az albérleti szoba kiadásánál szokásos néhány havi kauciót is.)

A sávzsélesség tágitásában talán még a pénzbeli megtakarításnál is fontosabb az időtartalékok képzése. Azt mondják, hogy nincsen olyan jó tervezés és időmenedzsment, amely mellett ne lehetnének csúszások, elmaradások, az ezekből fakadó csőlátásból kieső elhanyagolt feladatok. A csúszásoknál is gyakrabban, az összetorlódott feladatok teremtette szűkösségekben nem marad idő és mód a végig sem gondolható teendők kitalálására és „improktív” összerendezésére, mondjuk így, tervezésre. Mert hogyha a tervezetlen teendők sorsszerűen töltik ki az időt, akkor az maga a sávzsélességvesztés, a csőlátásba sodródás. Ezeket az elmaradásokat pótló és a jövőt töprengve kitaláló-megtervező feladatokat csak azok tudják időről időre, a normál állapotú sávzsélességek megőrzésével megoldani, akik bármilyen trükkel, csellel vagy ármánnyal, de előre időket spórolnak meg maguknak. Felvetésükben a sávzsélesség megőrzésének szükségessége teremtette meg és tartotta fenn a zsidó shabat hagyományát, amikor a hívő zsidónak nem

szabad semmiféle érdemi munkával és teendőkkel foglalatostkodniuk, leginkább a Talmudot kell olvasni, és elmélkedni kell. E hagyományt folytatva tegyük hozzá a vasárnapi munkaszüneti nap hagyományát is, amikor, bár a vásárlás-vásárolás elmaradt teendőit mára már nem, de más, különösen háziasszonyi elmaradt teendők pótlásában (takarítás, mosás stb.) mind a mai napig él e hagyomány. A hagyományok követésén kívül persze egyéb, innovatív útjai is vannak az időnyeréseknek: a szerzők megemlékeznek egy ismerősükről, aki a titkárnő által vezetett naptárba rendszeresen becsempészett „álprogramokat” is, amelyek idejét vagy elmaradt teendői pótlására, vagy sétára és elmélkedésre fordította.

Noha a javaslatok valóban nem annyira revelatívak, mint az elemzések – az irányuk igencsak megfontolandó. Sávszélesség-veszteségeink gyakorta vannak, és nemcsak a segítettek, hanem a magunk számára is elemi szükségünk van a széles sávok és horizontok fenntartására, tágítására – a csőlátásaink megelőzésére. Vagy gyakran már csak azok orvoslására.

A csőlátás fogalmával kapcsolatos némely kételyek

Korábban jeleztem általános fenntartásimat a pszichológia analógiás, vinyetta és dobozgyártó elméletalkotásaival kapcsolatban. Az általános fenntartásaim konkrétan a csőlátás elméleti kereteire is vonatkoztatnom kell: az elmélet logikája kétségkívül sérülékeny, a csőlátás „dobozába bepakolt” jelenségek köre, e jelenségek azonosságának és különbségének kimutatása más elméletek más dobozaiba bepakolt, más fogalmakkal körülírt, ámde hasonló esetekhez képest nem túl világos.

Mullainathan és Shafir annyiban pontosabban jelölik ki mondandójuk kontextusát a többi magatartási közgazdásznál, hogy többször és nyomatékkal hangsúlyozzák azt, hogy a csőlátások, sávszélességek problémáját kizárólag szubjektív körülményként tárgyalják. Nem tudnak, de nem is akarnak „objektív” mértéket, karaktert tulajdonítani a szűkösségeknek. Nem mondanak semmit arról, hogy mikor szűkült be az idő, mikor szűkültek be a családi és társadalmi kapcsolatok, mikor szűkös a társadalmi megbecsültség és presztízs, de még olyan kérdésben, ahol elvileg rendelkezésre állhatnának objektív mértékek, mint például a szegénység meghatározásában, ott is kínosan távol tartják magukat az efféle objektív, társadalmi kontextusban is értelemmel bíró keretek és kontextusok alkalmazásától, a szűkösségek objektív értelmezésétől. Ennyiben ismeretelméletileg kritizálható az a „circulus vitiosus” fogalomhasználatuk, amelyben a csőlátást a szűkösség állítja elő, ám a szűkösség állapotának feltárásakor beáll a csőlátás.

Sokakban felmerülhet az a hiány, hogy bár a csőlátás jelensége, és különösen a csőlátás következményeinek számos hasonlósága analógiákat ébreszthet

a „stressz” irodalmában leírtakkal,¹³ ám a magatartási közgazdászok kínosan kerülnek a párhuzamok felvethetőségét is. Mindez – legalábbis azt hiszem –, nem annyira a megfigyelt és leírt jelenségek, hanem a követett paradigmák miatt van így. A stressz elméletei is érzékelt ingerek, és a rájuk adott „torzult” reakciókat elemzik, de magyarázataikba beillesztenek olyan, főképp vegetatív neurológiai és hormonális magyarázó „közvetítőket”, amelyek feltételezésével a magatartástudományok művelői egyszerűen nem foglalkoznak. Számukra ezek a tényezők az agy mint „fekete doboz” meg nem fejtendő kérdései: őket csak az ingerek és a rájuk adott reakciók (döntően „döntések”, amelyek között annak tekintik a „nem döntéseket” is) oksági összefüggései, ezen összefüggések kísérleti bizonyításai izgatják. Innen nézvést nem merek, de pszichológiai ismereteim híján nem is tudok „hidakat” keresni a pszichológia irányzatai között, és pláne nem merek, és nem tudok „igazságot tenni” akkor, amikor a pszichológia különféle irányzatai a saját paradigmáikat követve más megállapításokra jutnak hasonló jelenségek magyarázataként, saját feltételezéseikből kiindulva, saját módszereiket követve, saját logikáik szerint következtetéseket megvonva. Nem tudok, és nem merek ítéletet mondani arról, hogy a magatartási közgazdaságtan eredményeit mennyire cáfolják, vagy mennyire igazolják (erősítik meg) más pszichológiai iskolák és irányzatok eredményei. (A sejtésem az, hogy inkább igazolják, mint cáfolják – de ez teljesen mellékes, afféle hit, és nem tudás.)

Másrészt, a magatartási közgazdaságtudomány dobozgyártó analógiái, a taurológiákon felül is illethetők „inherens” kritikával és fenntartásokkal. Alapvetően amiatt, hogy ez az irányzat egyfelől a hagyományos közgazdaságtan és a racionális cselekvésselmettel konfrontálódva fejt ki mondandóját. Ez a kifejtési mód már a nyelvhasználatban is szembeszökő, a kifejtett elméletek döntő többsége a racionalistól való eltérésben („bias”) és ahhoz képesti tévedésben („fallacy”) formulázódik meg. Ez logikailag ellentmondásos kifejtésmódot eredményez: egyfelől a „racionalist” alapvetően nem létező, empirikusan nem igazolható fikciónak tekintik, ám ugyanakkor mondandójukat e nem létező fikcióhoz képest, némiképp a racionális cselekvésselmet csapdáiból kikukucskálva fogalmazzák meg. (A magatartási közgazdászok jelentős hányada ezek után a kikukucskálva felfedezett torzító és tévesen érzékelt jelenségeket vissza is tereli e fogdába azzal, hogy a torzításokat és tévedéseket pusztán olyan „súlyszámoknak” kezelik, amelyeket paraméterként beépítve az ökonometriai modellekbe fenntarthatók a racionális cselekvésselmet és a hagyományos közgazdaságtan „fogdasémái”.

¹³ A stresszirodalomban gyakorta visszatérő fogalom a relatív depriváció – amelynek jelentéstartalma magában foglalja a szűkösség érzetét is. Ám a fogalom ezen felül magában foglalja a szűkösség frusztráló, lelkileg terhes, sőt pszichésen betegítő sajátosságát is – amit a magatartási közgazdászok nem rendelnek automatikusan a szűkösséghez. (Vigyázat, a pszichológusok relatív depriváció fogalma nem azonos a szociálpolitika „objektív relatív depriváció” fogalmával: míg az előző referenciája a személyes jóérzés és elégedettség, a relatív megfosztottság; a szociálpolitikai fogalom referenciája a társadalmilag elfogadott, normálisnak tekintett javakkal és körülményekkel való rendelkezés – és ehhez képesti megfosztottságra utal a depriváció.)

Bár a magam részéről érteni is vélem, és némiképp osztozom is abban, hogy a racionalitás „hitbéli” értékvilágát a jeles szerzők osztják; amint azt is, hogy az Adam Smith óta és nyomán felhalmozott tudáskincset nem tudják és nem akarják új meglátásaikkal szemétkébe hajítani – de ez így akkor is ellentmondás. Valami olyasmihéz képest fejtik ki gondolataikat, ami szerintük nincs is.

Végül jeleznem kell azt a kételyt, amely szociológusokban igen gyakran támad bármely pszichológiai tudományos eredménnyel kapcsolatban. Nevezetesen azt, hogy a pszichológusok által egyéni, szubjektív karakterként, érzékelésként, emlékezősként, kognitív működésmódként vagy teljesítményként kimutatott jelenségekről szociológusok gyakran vélik úgy, sőt sajátos módszereikkel gyakran bizonyítják is, hogy azok társadalmilag erősen meghatározottak. Ma már közhely az, hogy nemcsak az egyéninek látszó iskolai eredmények, hanem, mondjuk, az intelligenciateszteken elért eredmények is legalább két oldalról „társadalmi-környezeti jelenségek”: egyfelől társadalmi-környezeti az, amit a tudomány mérni akar, másfelől a genetikai-egyéni adottságok mellett nagyrészt az is, hogy ki mennyire képes megfelelni a mérésekkel tesztelt elvárásoknak.

A csőlátások társadalmi beágyazódottságáról

A számos ismeretelméleti gyengeség és logikai bicsaklás, különösen a szűkösség és a csőlátás tautológiája részben magyarázza a magatartási közgazdaságtan szövegeiben a „szegénység” fogalmának előtérbe tolódását. A szegénység fogalmának, a pénz szűkösségének ugyanis inkább van valamiféle sztenderd, masszív jelentéstartalma, mint az idő vagy a kapcsolatok szűkösségének, ha ők kínosan kerülnek a szegénység bármiféle sztenderd fogalmát, annak alkalmazását a szűkösség meghatározásához.

A szegénység ebben a szubjektív fogalomhasználatban alapvetően arra az érzetre utal, amelyben emberek érzékelik a pénz szűkösségét, tehetetlenül több pénzre vágnak – függetlenül attól, hogy mekkora a tényleges jövedelmük. Mondhatjuk azt, hogy a szűkösség érzetét befolyásolják objektív körülmények, és az objektíven is szegények gyakrabban élik meg ezt a szűkösségi állapotot, és gyakrabban válnak pénz-csőlátókká.¹⁴ De valószínű, hogy épp a magatartási közgazdaságtan, a „vesztésegtől való averziók” teóriája alapján helyesebb lenne erről úgy gondolkodni, hogy leginkább a fájdalmasan veszteségeket elszenvedők, az éppen lecsúszók azok, akik leginkább ki vannak téve a pénz-csőlátás veszélyeinek. Ha bárki manipulatíván pénz-csőlátásokba akar terelni embereket, akkor jól szolgálja törekvéseit az, ha lecsúszást, jövedelemveszteségeket állít elő számukra, és kü-

¹⁴ Ez a felvetés sokban rímel Amartya Sen „képességelméletére” („capability”); ő a szegénység legnagyobb egyéni és társadalmi árát a képességek beszűkülésében, kiaknázatlanságában, a szabadságok hiányában jelöli meg. Lásd magyarul: Sen 2003, illetve Sen 1992.

lönösen jól szolgálja manipulatív csőlátásba terelését, ha ezután olyan gesztusokat tesz, mintha ő igyekezne csökkenteni a veszteségeket (vö. „rezsicsökkentés”).

Ám nem is annyira az objektív „tárgyasult” helyzeteknek van döntő hatásuk, hanem inkább a „készen kapott” vagy „beetett” gondolkodási sémáknak, a szokásos, társadalmilag sztenderd, például kultúrákba beágyazódott vagy szakmai rutinként és jogszabályi előírásként intézményesült sémáknak vagy működésmódoknak, amelyek tömegesen megélt élményként „kódolják be” a szűkösség érzetét, és ezzel együtt a beszűkült csőlátásokat általánossá, társadalmilag szokássossá is teszik. Ehhez fontos hozzátennünk azt is, hogy a „társadalmi csőlátások” problémája nem csupán a kultúra, a magatartásokra és beszédmódra vonatkozó széles körben osztott normák kérdése, hanem hatalmi kérdés is. Michel Foucault nyelvészociológiájának alapvetése az, hogy a nyelv – és mivel a nyelvi fogalmakkal gondolkodunk, a gondolkodási sémák – kérdése nem csupán a közölt információk tartalmának és azok „átvitelének” a kérdése, hanem hatalmi kérdés is (pl. Foucault 1990). A nyelv ugyanis az információk átadásán kívül a kinyilatkoztatás, az érvényes tudás, az elvárt beszédmód és ezzel együtt az érvényes gondolkodásmód elfoglalásának is a terepe. Foucault nyelvészociológiai tézisé a magatartási közgazdaságtan eredményeivel kiegészítve ezzel azt is állíthatjuk, hogy a kinyilatkoztatás, a nyelv a hatalmi harcokban a manipuláció eszközeiért, az érvényesnek és rendelkezésre álló információk birtoklásáért, a horgonyok kivételéért, az érvényes sávzsélességeért folyó stb. hatalmi harc eszköze is.

Tudom, hogy síkos és járatlan útra tévedek, vitatható fejtegetésekbe bonyolodom akkor, amikor a nudge-okat, szűkösségeket és csőlátásokat – a magatartási közgazdászokkal szemben – nem kizárólag szubjektív agyi működések és érzületek által generált, hanem ezzel egyszerre és együtt, az azokat eredményező társadalmi, kulturális és hatalmi beágyazódottságok kimeneteként is igyekszem jelezni. A pálya azért veszélyes és síkos, mert nehéz azt a „durkheimi” programot követni, amelyben egyéniként érzékelt problémákról és jelenségekről hasonló módon kívánám provokatívan felvillantani azok társadalmi meghatározottságát, ahogyan azt az atyamester tette az öngyilkossággal kapcsolatban.

Még tovább nehezíti a helyzetemet az, hogy a társadalmi meghatározottság kimutatásához nem elég a magas gyakoriság, az, hogy bizonyos csőlátások gyakran fordulnak elő egy meghatározott sokaságban, mondjuk, a szociális szakemberek vagy Kelet-Közép-Európa társadalmainak körében. Társadalmivá akkor válik egy jelenség, ha az valamilyen formában „intézményesül”, ha az írott (jog, szerződés, tananyag stb.) vagy íratlan (szokásrend, rituálé, illem- és magatartási szabály stb.) szabályként kimutatható a társadalmi gyakorlatokban.

Ezen intézményesülési folyamat feltételezésében, érzékeltetésében vagy kimutatásában különösen nehéz a helyzetem akkor, ha el akarom kerülni a magyar társadalomtudományban eléggé mélyen megszokott, többnyire Hajnal, Erdei, Bibó, Szűcs Jenő vagy Kemény István gondolataihoz kötődő, a magyar feudalizmus sajátosságából levezetett, ámde pozitív eszközökkel igazolhatatlan „történeti mélysodor” (vagy annak szerencsétlenebb és még veszélyesebb nemzetkarakterológiai)

sémáit. Ha helyett elvileg igazolható, bizonyítható tényezőkben vélem érzékelteni a gondolkodási torzulások társadalmi-történeti beágyazódottságait. Mégis, minden kételyét is vállalva, mindenféle teljességre törekvés nélkül, az alábbiakban megkísérlek néhány ilyen gondolkodási sémát „társadalmiként”, kvázi intézményszerűként, szokásszerűként bemutatni. Kifejtéseim és eszme-futtatásaim messze nem törekednek a csőlátást eredményező társadalmi meghatározottságok teljes körét átfogni, és magam sem tekintem vázlataimat az általam jelzett, a csőlátások alagútjainak konstruálásához hozzájáruló társadalmi (gazdasági, irodalmi-művészeti, politikai vagy szakmai) hatások szabatos kifejtéseként prezentálni. Az alábbi eszme-futtatások célja leginkább az, hogy érzékeltessen olyan „alagútépítő” társadalmi-kulturális hatásokat, szokásos, valamilyen mértékben intézményszerű sémákat, amelyek a szűkösség érzékelését nagyban valószínűsítik. És amely társadalmi szokásként és közös „tudásként” érzékelt szűkösségek mint csőlátások okozta gondolkodási torzulások, intellektuális teljesítménycsökkenések társadalmi méretűvé vált elterjedése is megfigyelhető.

Csőlátásba szűkítő kapitalizmus

Nem véletlen az, hogy a csőlátások társadalmi kontextusait, társadalmi gyökereit a Polányitól vett „beágyazódottság” fogalmával jelzem: megdöbbentő analógiák mutathatók ki Polányi és a magatartási közgazdaságtan szemléletmódja és következtetései között.¹⁵

Amikor Thaler arról beszél, hogy a csak gazdasági racionalitást követő „Econemberek” feltételezése inkább „fiktív kreatúra”, míg a „Human emberek” léte inkább a realitás (Thaler 2015: 16), akkor egyes emberekre vetítve szinte szó szerint ugyanazt mondja, mint – az általa amúgy sehol sem hivatkozott – Polányi a gazdasági rendszerről alkotott szemléletmódok különbségéről: „A »gazdasági« kifejezés két alapjelentésében, a szubsztantív és formális jelentésben nincs semmi közös. Az utóbbi a logikából ered, az előbbi a tényekből” (Polányi 1976: 229). Az indulatos elhatárolódás is igen rokon. A magatartási közgazdászok számára tény, hogy az emberek emberi agyakkal emberi döntéseket hoznak a gazdaságról, és ehhez képest a lecsupaszítottan „racionálisnak” feltételezett Econokról csupa szarkazmussal és némi megvetéssel beszélnek. Polányi gondolkodásmódjában az ember és az emberi társadalom természete szerint soknemű, sokszínű, összetett természetű, amihez képest az egyneműen, csak a hasznok keresését és a ritkaság általános létét feltételező formális gazdasági szemlélet elfogadhatatlanul leegyszerűsítő:

„Mindazonáltal közelebb járnánk az igazsághoz, ha azt mondanánk, hogy az alapvető emberi intézmények irtóznak a tiszta motívumoktól. Ahogyan

¹⁵ Azt, hogy Polányi szubsztantív és beágyazódott gazdaságról szóló elmélete mennyiben teremthet alapot a magatartási közgazdaság-tudományt is magában foglaló, de elméletileg egyelőre nem kiforrott „új közgazdaságtan” értelmezéséhez, azt egy másik írásomban (Krémer 2016) fejtettem ki.

az egyénnek és családjának ellátása általában nem az éhség motívumára támaszkodik, éppúgy a család intézménye sem a szexuális motívumon alapul. A szexualitás, akárcsak az éhség, egyike a legerősebb ösztönzőknek, ha kiszabadul a többi ösztönző ellenőrzése alól. Valószínűleg ezért nem engedik a család egyik formaváltozatában sem, hogy középpontjában a szexuális motívum legyen, kihagyásaival és csapongásaival, hanem több hatásos motívum kombinációjára alapozzák a családot, melyek nem engedik, hogy a nemiség leromboljon egy intézményt, melytől az ember boldogsága oly nagymértékben függ. A nemiség sohasem fog a bordélyháznál különbséget létrehozni, és még ennél is támaszkodnia kell a piaci mechanizmus bizonyos ösztönzőire. Egy gazdasági rendszer, amelynek valójában az éhség [a szövegösszefüggésekből kiolvasható általánosítással: »a szerzés« – KB] a fő hajtóereje, majdnem olyan perverz volna, mint az a csalárendszer, amelyik a közönséges nemi vágyon alapulna.” (Polányi 1976: 139)

Polányi kategorikusan tagadja azt, hogy az embereket kizárólag a szerzés, az anyagi gyarapodás „csőlátó” motívumai hajtánák. Számára a sokszínűség, a soknemű emberi motívumrendszer gyűjtőszava a „státusz”, az az igyekezet, hogy az embert a környezete tisztességes, becsületes, megbecsült figurának tartsa:

„Az ember nem úgy cselekszik, hogy az anyagi javak birtoklásával kapcsolatos egyéni érdekeit óvja; úgy cselekszik, hogy társadalmi helyzetét, jogait, társadalmi javait óvja meg. Az anyagi javakat csak annyira becsüli, amennyire ezt a célt szolgálják.” (Polányi 1976: 54)

A Polányi archaikus megfogalmazásában szereplő, az emberi nemnek és intézményeinek a tiszta motívumrendszerektől való irtózást kifejező gondolatát a magatartási közgazdászok fogalmaival úgy írhatnánk le, hogy az emberek általában irtóznak a csőlátástól, a beszűkített sávszélességektől – a sokneműség, a sokszínű és összetett emberi természet ezen a nyelven ugyanazt jelzi, mint a széles sáv, a kognitív képességek gazdag használhatósága a másokban.

Ha az analógiákat továbbvisszük olyan területekre is, ahol már nem tudunk szövegszerű megfeleltetéseket prezentálni, akkor Polányi kapitalizmuskritikáját is interpretálhatjuk ezen korszerű nyelven is. Polányi kapitalizmuskritikája, amelyet a sokak által főművének tekintett „A nagy átalakulás”-ban fejt ki (Polányi 2004), lényegében épp ezt a lebutító egyneműsítést emeli a középpontba. Történeti elemzéseinek központi eleme az, hogy a 19. század sajátos politikai, gazdasági és társadalmi intézményesülési folyamatai miképpen tették uralkodóvá a „formális” gazdaság szemlélet csőlátását, miképpen gyűrték maguk alá a piacok a társadalom önvédelmi képességét. S bár az I. világháborúig szóló 19. század elemzéséről szól a könyv, Polányi azt a II. világháború alatt fejezte be, keserű utószavában kifejtve,

hogy miképpen vezetett a bolsevizmus és fasizmus által jellemezhető összeomlásokhoz.¹⁶

Polányi apokaliptikus hozzáállása bizonyosan nem vezetett jó jóslatokhoz, a nagy átalakulás bizonyosan nem ért véget az I. világháborúval, számos politikai gazdaságtani követője izgalmas és érdekes elemzéseket adott közre arról, hogy a piaci fundamentalizmusok miképpen törekedtek a gondolkodási sémák uralására, azóta is.¹⁷

A válság sokkja számos szerzőt és gondolkodót vezetett arra, hogy a válság okaként több csőlátási problémát is megnevezzen és elemezzen. Ezek között a legtöbb és legélesebb kritika a pénzpiaci szereplők hasznát hajszoló beszűkültségét tették szóvá, jelezve azt, hogy a pénzpiacok nem csupán társadalmi perspektívákat, hanem gazdasági funkcióik (a pénz mozgatása időben és a gazdasági szereplők között a gazdasági növekedés és fejlődés céljából, alapvetően a megtakarítások és hitelek eszközeivel) perspektívákat is elveszítették.¹⁸

Azt, hogy a piaci gondolkodás és „zászlóshajója”, a hagyományos közgazdaságtan mennyiben a gazdaság tényeit leírni igyekvő „kamera”, avagy mennyire a gazdaságot uralni és mozgatni igyekvő „motor”, azt MacKenzie épp a pénzpiaci derivátumok történetét elemző munkájában vizsgálta (MacKenzie 2008). Ő eléggé egyértelmű bizonyítékokkal alátámasztva meséli el azt, hogy Myron Scholes és Robert Merton „elmélete” a derivátumok piacairól előbb született meg, minthogy ilyen piacok léteztek volna, hogy – Polányi szavaival élve – előbb dolgozták ki a „fikciót”, minthogy annak bármiféle „realitásalapja” lett volna. A piacokat nem annyira a láthatatlan kéz mozgatja, mint inkább maga a közgazdaság-tudomány: amit a tudomány leír, az nem az empirikus valóság utólagos feltárása, hanem az a tananyag, amit bankárok és pénzügyminisztériumi tisztviselők megtanulnak, és utána e tanokat követve végzik a munkájukat. Ezen a hozzáálláson messze túlmutat általánosításában a két Nobel-díjas közgazdász, Akerlof és Shiller, akik – nem kis részben épp a magatartási közgazdaság-tudomány eredményeire alapozva – azt állítják, hogy a piaci gazdaságot nemhogy nem a láthatatlan kéz, hanem egyenesen az adathalászat, a manipuláció és félrevezető trükközés irányítja (Akerlof–Shiller 2015 és korábbi közös munkájuk: Akerlof–Shiller 2009).

Sávszélességünk beszűkülése, csőlátásunk forrása nem kis részben az, hogy a kreált és fiktív „formális gazdaság szemléletet” uralkodóvá tevő kapitalizmusban élünk. Mindez nem azt jelenti, hogy máshol ne lennénk manipulálva a csőlátásra (a szocializmus alatt is voltunk), hanem azt, hogy mai beszűkültségeink, a pénz

¹⁶ Jeleznünk kell, hogy Polányi piackritikája alapjaiban tér el a marxizmus piackritikájától: Polányi számára a marxizmus is ugyanazt a lebutító, leegyszerűsítő formális gazdaság szemléletet képviseli, mint a liberalizmusok – azzal a számára nem túl lényeges különbséggel, hogy más osztályérdekek szolgálatára akarja hasznosítani az egyneműsítő, formális gazdaság szemléletet.

¹⁷ Ezek közül a munkák közül lásd: Block–Somers 2014, Bohle–Greskovits 2012 (ez utóbbi könyv részei magyarul is megjelentek különböző folyóiratokban és antológiákban).

¹⁸ Ezt a kritikát legnyomatékosabban nem kritikaként, hanem pozitív célként szokták megfogalmazni az IMF, az EKB és más nemzetközi pénzügyi szervezetek vezetői, miszerint vissza kell állítani a pénzpiacoknak a gazdaság szolgálatában, a gazdaság megerősítése érdekében ellátandó funkcióit.

hiányát és szerzését mindenek fölé és elé helyező csőlátásaink – a kapitalista be-
rendezkedés szinte szükségszerű következményei. És megeshet, hogy ez a nagyon
általános csőlátásunk vezet oda, hogy számos, olykor szinte minden társadalmi
problémát hajlamosak vagyunk (a magatartási közgazdaság-tudomány művelői is
hajlamosak) a pénz hiánya miatti beszűkülésként, szegénységként tárgyalni.

*„A negatív képesség” – avagy, a „nem tudás” múltba
révedő melankolikus kultúrája¹⁹*

Ebben a részben a többi résztől eltérő területre, a művészetek és az irodalom
világába merészkedek, és azt szeretném demonstrálni, hogy filozófiai, irodalmi
és művészeti látásmódok is hozzájárulhatnak társadalmi csőlátásaink kialaku-
lásához. Nem tudom, hogy mennyire maga az „idegen terület” sajátossága, vagy
maga a szokatlan területre idegenként való merészkedésem terméke az, hogy
nemcsak okfejtésem, de a következtetésem is kissé eltér attól, mint amire írásom
többi részében jutottam.

A 19. század gondolkodásmódját alapvetően a tudományos eredmények ko-
rábban elképzelhetetlen fejlődése, de még ennél is inkább a tudomány minden
gondot megoldani képes erejében való hit jellemezte. Ezen belül is, különösen
a természettudományok, előbb a fizika, majd később a biológia látásmódja nyom-
ta rá a bélyegét a világ jelenségeinek mechanikus gépként vagy később biológiai
organizmusként „látásában”.

Még talán ennél is meghatározóbb volt az orvostudományba és annak szem-
léletmódjába vetett hit nemcsak a káros, patológikus „betegségek” megismerésé-
ben, hanem azok és minden más társadalmi-gazdasági baj gyógyíthatóságában.
Ám bármily erős is volt a tudományba vetett hit, azért az mégsem oldott meg
mindent, és ennek mintegy ellenpontosításaként már a század elején, különösen
a romantikus, az érzelmeket központba emelő művészetben, megjelent e hit „an-
titézise” is.

Az angol-amerikai irodalom egyetemi embere, amúgy író Bán Zsófia ezt az
ellenpontot Keats egy korai levelében véli felfedezni, aki unokaöccsének ezt írta:

„Útközben sok minden szóba jött, sok mindenről vitakoztunk, jobban
mondva beszélgettünk Dilke-vel – csak úgy cikáztak bennem a gondo-
latok, és hirtelen rájöttem, mi az az adottság, miből minden rendkívüli
teljesítmény fakad – különösen az irodalomban, s mi oly korlátlanul meg-
volt Shakespeare-ben. Arra a negatív képességre gondolok, aminek követ-
keztében az ember képes megmaradni bizonytalanságok közepette, titkok,
kétségek közt, anélkül hogy irritáló módon kapkodna a tények s a ráció
után.” (*Keats levelei*: 34, idézi Bán 2011)

¹⁹ Az alábbi gondolatok jelentős hányada régi barátom, Bán Zsófia méltatlanul kevés figyelmet nyert
esszéjéből származnak (Bán 2011).

Tehát: ha az irodalomtudományban fényes karriert befutott, de elég nehezen érthető „negatív képesség” fogalmát fel akarjuk fejteni, akkor érdemes kiindulnunk a logikai ellentét, a „pozitív képesség”, a tudás felől elkezdenünk kibogozni az azt tagadó értelmét. A tudás, a ráció képessége a reneszánsz, de különösen a felvilágosodás óta egy másik bizonyosság, a hit bizonyosságával szemben, a „gondolkodás és kételkedés bizonyosságával” (Descartes) nyert teret az európai kultúrában. A hit, az eleve és rákérdeszhetetlenül maga a bizonyosság, a tudás, a kételkedések révén keletkező, bizonyítást nyert, részeiből összerakható és rendszerezhető elemekből, logikai műveletekkel építi fel a maga bizonyosságát. Még hozzá úgy, hogy a múltból szerzett tudásdarabok összerakásával, azokból törvényszerűségeket leszűrve, a jövőre vonatkozó, előre kalkulálható bizonyosságokig is el tudjunk jutni.

Ezzel a tudással áll szemben az a „negatív képesség”, amely az ekképp nem összerendezhető, olykor törmelékes és romos darabkákból is összerak világértelmezéseket, esztétikai értékeket, a létezés és a világban való tájékozódáshoz fogódzókat.

A „nem tudás” negatív képessége, az ezzel járó kétségekkel terhelt, gyakran depresszív „még nem tudom” negatív képessége minden gondolkodó ember, tudós és művész elemi gondolkodói képessége. Amíg „nem áll össze” a tudás, a gondolat, a rendezett és kifejtett mondandó, addig az embernek nemhogy együtt kell élnie e negatív képességekkel, hanem épp ebből a „még nem tudások” szükségszerű negatív képességeiből kell tudnia átfordulnia, átfordítania „pozitívba”.

Ezt a tudás előtti, még nem tudás negatív állapotát jól érzékelteti Michel Foucault egy irodalmi emlékével kapcsolatban:

„Borges e szövegén sokáig nevettem, bár egyáltalán nem jóízűen, és csak nehezen sikerült úrrá lennem a nevetést követő kellemetlen közérzetemen. Talán azért, mert e nevetés nyomán megszületett bennem a gyanú, hogy rosszabb rendezetlenség is létezik az össze nem illő elemek egymás mellé helyezésének rendezetlenségénél. Ez pedig nem egyéb, mint az a rendezetlenség, amely a széttartó sokféleség [hétéroclité] törvény és geometria nélküli dimenziójában csillantja meg a nagyszámú, lehetséges rendek töredékeit.” (Foucault 2000: 11, idézi Bán 2011)

Korábbi gondolataimba ágyazva mondhatnám azt is, hogy a gondolkodás, a sávszélesség tágítása, az mindig valamiféle kényelmetlen, rossz lelkiállapotokon való túlkeveredés, valamilyen a negatív képességén keresztül vezető út a pozitív képesség, a tudás felé.

A csőlátás problémája soha nem az átmeneti beszűkültség és koncentráció, hanem a rögzült szűkösség rögzült érzékeléséből és gondolkodásmódjából fakadó probléma. Ebben az értelemben csőlátóbb az a fajta negatív képesség, amely a nyugati vagy városi ember értetlenségéből fakad akkor, amikor primitív népek, vagy akár csak saját társadalmának „primitív osztályainak” racionalitások és jö-

vők nélküli életvilágát írják le, és próbálják értelmezni. A „nyugati ember” számára evidens az, amiben Arisztotelész, Kant vagy Rawls messzemenőig egyetért, hogy az embernek szüksége van a jövőre irányuló racionális tervekre, olyannyira, hogy az élet jó és kedvező dolgait épp azért tudja értékelni, megkülönböztetni a rossz és visszahúzó dolgoktól, hogy azok mennyire szolgálják vagy akadályozzák jövőbeni terveik, programjaik megvalósulását. Amikor a nyugati ember a nem nyugati világokban mozog, akkor a primitívek jövőtlen negatív képességét egyfajta szomorúságként, tán még inkább, a „tristess” értelmében lehangoló, reménytelen körülményként élük meg, éppúgy, ahogyan Claude Levi-Strauss már antropológiai munkája címében is jelzi: *Tristes tropiques* – magyarul: *Szomorú trópusok* (Levi-Strauss 2003).

Számunkra, magyar tapasztalataink alapján ennek a fajta írói és tudósi érzületnek a léte még érdekesebb, és továbbgondolásra készítő. A magyar irodalmi hagyomány, tán Berzsenyi óta egyfajta „váteszi” hagyomány, amely irodalomként is a fejlődés jövőbeni és racionálisan tervezendő és megküzdendő lehetőségét kereste, még inkább magát a fejlődést követelte, és az attól visszahúzó tényezőket szapult. Ez a hagyomány talán legerőteljesebben a népi írók munkásságában teljesedett ki: az egzotikus és szomorú paraszti sors olykor dühödten forradalmi (Kovács Imre, Szabó Dezső stb.), máskor a holland és dán szövetkezetek és a nyugatias demokrácia adaptálhatóságát kereső szociálreformer (Erdei Ferenc, Bibó István, Szabó Zoltán) váteszi gondolkodói és írói magatartásokhoz vezetett. Amikor Esterházy Péter programszerű megnyilatkozásában (nem népben és nemzetben, hanem) az alanyban és állítmányban gondolkodás programját meghirdette, akkor ezzel leginkább épp e váteszi hagyomány megtagadására szólított fel. Ennyiben a magyar irodalom, különösen a „realista” irodalom, és hatására a társadalomtudomány számára megmaradt a népi világ „szomorú trópusokként” megélése, a történelem drámáiban való elmerülés – és jövőtlen, melankolikus, lehangolón reménytelen megjelenítése. A hazai irodalmi, művészeti és társadalomtudomány a magyar társadalomról, különösen az alsóbb rétegekről való gondolkodást „beleragasztotta” a negatív képességek sorsába, a szűk sáv szélességeiben gondolkodó, jövőtlen és perspektívtalan ábrázolási sémájába. Nem tudom, és messze nem zárom ki, hogy tényszerűen, racionálisan nézve is jogosan, de ábrázolásmódban, abban, ahogyan nemcsak az irodalom, hanem az irodalom befogadó közege látja az alsóbb társadalmi csoportokat, feltétlenül.²⁰

Mindezt talán azért is érdemes jelezni, mert az európai periférián, így Kelet-Európában, az „értelmiségi gondolkodás” gyakorta nemcsak másra vetíti ki e negatív képességek melankolikus csőlátását, hanem maga is ebbe szorul bele. Hogy történeti hagyományai és jelen helyzete némiképp predesztinálja e melankolikus, jövőtlen, múltba révedő csőlátásra. Ahogyan azt Elbert János hajdani Csehov-

²⁰ Ez egy eléggé szubjektív, és talán, hogy stílszerűen fogalmazzak: túl summás (nem sommás...) megállapítás. Ha irodalmi élményeim alapján megfogalmazott benyomásaimat igazolni akarnám, akkor az irodalmi tananyagban szereplő szegényábrázolásokon mint „intézményesült képen” próbálnám meg igazolni benyomásaimat – azt hiszem, nem reménytelenül.

óráin többször kifejtette: a K-Európai értelmiségi prototípusa Csehov azon katonatiszje, aki vidéki szalonok hajnali darvadozós hangulatában, dialógusnak álcázott monológjaiban a múltról mereng, és arról ábrándozik, hogy egyszer tán ő is eljut Moszkvába... (Ebben a felvetésben Moszkva nemcsak a távolra vágyakozás szimbóluma, hanem a besüppedt, szomorú, jövőtlen vidéki, paraszti világból való felszabadulásról való álmodozás is.)

Amely gondolkodási sémákban az értelmiségi viták és a politikai harcok sem a racionálisan eltervezhető jövőről, hanem részben az álmok és vágyak, részben a múlt elfoglalásáról szólnak. Ebben a környezetben a politikai, társadalmi és gazdasági kérdés nem az, hogy mit hoz a jövő, hanem az, hogy inkább, hogy mit hoz a múlt, hogyan kell látnunk a múltat? Amely gondolkodási sémákban nem racionális tervekké és programokká szerveződnek össze a jövőről szóló elképzelések, hanem afféle „negatív képességként”, megragadnak nem racionális vágyaknak, álmodozásoknak, ábrándozásoknak.

Erről a fajta gondolkodásról mondhatom azt, hogy a kultúrába kódolt sávzélesség-csökkenés, a sávzélességeket maga e negatív képességek, e negatív képességek melankolikus és múltba révedő kultúrája egyszerűen „levágja” ott, ahol a jövőt tervező, racionális gondolatok elkezdődhetnének.

Jeleznem kell azonban azt, hogy Bán Zsófia cikke, amely gondolatait itt fentebb erősen átértelmezve interpretáltam, e kultúrán „belülről” egészen más következtetésre jut, amit már esszéje címében is jelez: a negatív képességek e kultúrája menedéket is jelent. A csehovi szalonok, a melankolikus, múltba révedő és a jövőről ábrándozó értelmiségi kultúra, a maga barátságaival és intimitásaival, a maga kulturális értékeivel és normáival – menedéket is jelent, jelenthet egy erkölcsöt, értékeket, racionalitást és jövőt szintén nem ismerő, de hatalmi helyzetét gátlástalanul kihasználó politikai környezettel szemben.

És, ha szabad egy korábbi mondandómnak is ellentmondó újabb kitéltetnem... Korábban Polányira hivatkozva azt mondtam, hogy maga a kapitalizmus, a „formális gazdaság szemlélet” és a „racionális döntésemélet” önmaga is csőlátásba tereli gondolkodásunkat. Az itt elmondottakból viszont a Polányinak és a magartartási közgazdaságtannak nagyrészt ellentmondó Albert Hirschman gondolatait kell felidézni (Hirschman 1998). Amikor Hirschman az érdekek, és ezen keresztül a kapitalizmus győzelmét ünnepli az önkényes uralkodói szenvedélyek és hatalmi becsvágyak felett, akkor ő nem kis részben épp e beszorítottságok, és az azokból való kiszabadulás lehetőségét ünnepli. A racionális tervezhetőséget, az egyirányú alávetettségekkel és kiszolgáltatottságokkal szemben, az akár aszimmetrikus (de inkább szimmetrikus) egymásrautaltságokat, a tervezhető jövő perspektíváinak megnyílását. És akkor ki-ki eldöntheti, hogy mi az, ami jobban beszűkíti a sávzélességeket, mi az, ami inkább és veszélyesebb csőlátásokat eredményez: a formális és racionális kapitalizmus, avagy annak hiánya...

Csömlátás – az objektív megfosztottságokon túl, áldozati narratívákból

Néhány éve egy magyarul kiválóan beszélő holland távolabbi rokonom és barátom, néhány napos magyarországi tartózkodása után, a családi vacsora közben azt kérdezte meg: miért van az, hogy valamennyi ember, akivel a néhány nap alatt beszéltem, minden mondatát azzal kezdte, hogy „Az a baaaaj, hogy...”, és ezután mindig valamilyen külsődleges tényező kényszerítő hatásáról szóló panaszát fejt ki. Mit mondjak, ez a mondatkezdés nekem is túlon túl ismerősnek tűnt, és komolyan eltöprengésre készítetett. A jelenség leírásában számos „részkérdés” meglátásáig eljutottam, főképp azokon a területeken, amelyekkel magam is foglalkoztam.

Így például némi meglepetéssel fedeztem fel azt, hogy a hazai szociológiában legfeljebb a teoretikus filológiában van, de empirikus munkákban nincsen „ágens”, aktív cselekvő társadalmi résztvevő, a hazai szociológiában rétegek, csoportok, kisebbségek vannak, akik nem „csinálják” a maguk helyzetét, aktívan nem is vesznek részt ebben, hanem úgy történnek velük a dolgok, úgy alakul a helyzetük. Azután szűkebb szakterületem világában kellett felfedeznem azt a „nincset”, hogy az „egyenlő lehetőségek” egalitáriánus eszmevilágát a hazai szakmai és közgondolkodás egyáltalán nem érti, ha érti is, alaposan félreérti. Amit már pontosan jelez az is, ahogyan az angol-amerikai, normatív jelentéssel bíró értéktartalmat, az „equal opportunity” fogalmát sikerült egy logikailag érthetetlen, tartalmatlan és semmilyen normatívérték-elvárást ki nem fejező „esélyegyenlőség” kifejezésre lefordítani.²¹

Túlzással élve, de gyakran a hazai társadalomtudomány – és ezzel szoros összefüggésben a közgondolkodás – emberek, csoportok, szakmák vagy hivatások, de olykor az egész társadalom helyzetét és történetét az „áldozati narratíva” műfajában meséli el.

Az áldozati narratívát legnagyobb hatással Kis János fejtette ki (két, szívének kedves orgánumban megjelent) kétrészes cikkében, ahol lényegében azt fejt ki, hogy a magyar politikai identitások az áldozati pozícióban közös megélt élményükben vélik közösségüket megragadni (Kis 2014a, 2014b). Szemben a nyugatias demokráciák fejlődésével, ahol a pártok alapvetően közös értékrendjük, a jó társadalomról vallott közös ideológiáik alapján szerveződnek, a magyar politikai erők aszerint szerveződnek, hogy ki kinek az áldozata, vagy legalábbis mely áldozatok örökösének tekintik magukat: a baloldal a Horthy-rendszer, a jobboldal a kommunizmus áldozatainak és „áldozati örökösinek” politikai gyűjtőhelye.

Mindez egyfajta folyamánya és felszínre törése annak, amiről korábban szoltam: a politikai küzdelmek nem a jövőről, hanem a múlttól, az „érvényes múlt”, az arról szóló érvényes nyelv és gondolatok elfoglalásáról szólnak. De az áldozati narratíva a politikában, ha a politikai hatalomról szól, akkor az nemcsak a múlttól, nem is csak a politikai hatalom megszerzéséről szól, hanem arról is, hogy mi

²¹ Ez irányú „felfedezéseimet egy esszében megosztottam (Krémer 2013).

teremthet elfogadást és elismertséget, ha úgy tetszik, legitimitást e politikai hatalomnak. Balogh László Levente a legitimitás keresésének módját a trianoni áldozati narratíva kapcsán találóan így foglalja össze: „... az áldozatiság mint elszenvedett igazságtalanság és törvénytelenység elsősorban arra szolgált, hogy az elveszített nagyságot és dicsőséget morális pátoossal és erkölcsi felsőbbrendűséggel pótolja, vagy legalábbis ellensúlyozza” (Balogh 2015: 46). Azaz, az áldozati narratíva elfogadja a beszorított, a múltra szűkített sávzélességű csőlátást mint gondolkodási sémát, és a gondolkodási beszűkültséget, ezzel együtt a politikai-közéleti intellektuális teljesítmények romlását afféle sorsszerű adottságnak tekinti – amit a nyomatékkaal nem intellektuális, hanem érzelmi alapú pátoossal és felsőbbrendűségi érzülettel igyekszik ellensúlyozni.

Nem hinném, hogy hazai közgondolkodásunk legnagyobb drámáját a politikusok intellektuális beszűkülése jelentené. (A politikusok gyakran ilyenek...) Ennél nagyobb drámát jelent az, amit kollégáim és barátaim, Takács Erzsébet és (szakdolgozó tanítványát, Papp Esztert szerzőtársá fogadva) Rácz Andrea fejtenek ki arról, hogy a humán értelmiség, benne a segítő szakmák (egészségügyi szakemberek, orvosok, tanárok, szociális szakemberek, szociális munkások) miképpen szorúlnak bele az áldozati narratívákban elővezetett és megélt csőlátásaikba (Takács 2015, Papp–Rácz 2016).

A humán értelmiség, a segítő szakmák áldozati csőlátása többszintű, rétegelt gondolati konstrukció. A legelső réteg az ügyfelekről szóló gondolkodás „áldozati sémába” terelése. Ennek mély tradicionális gyökerei vannak a segítő szakmák hagyományaiban, és legmarkánsabban, legindulatosabban egészségügyi reformerek szokták felvetni. Ezen felvetések a korszerű, modern, prevenciókat hangsúlyozó, az egészségre mint a jólétre (WHO) fókuszáló egészségügyi szemléletmóddal szembeállítva szokták a hazai egészségügy elmaradott szemléletét úgy jellemezni, hogy az még mindig nem az egészséggel, hanem a „beteg ember betegségével” foglalkozik. (Kincses Gyula egy, az egészségügy betegségével foglalkozó esszéjének mottójául meg fel is idézi az egészségügy egy gyakran hangoztatott poénkodását: „Egészséges ember nincs. Csak rosszul kivizsgált beteg.”) Nem ennyire éles felvetésben, de hasonló felvetést ismerünk az oktatás vagy a szociális munka világából is: „A gyerek nem számít, csak az, hogy tudja-e a tananyagot”; „a szociális ügyféllel nem tudunk mit kezdeni, örülünk, ha a segélykérelmét el tudjuk intézni” stb. Papp Eszter és Rácz Andrea ezt a sajátos „tárgyasítást” Berne játszmaelmélete (Berne (2013 [1984]), a „megmentő játszmaja” alapján írják le: az az ügyfél „megmentendő”, aki épp azért válik ügyfélle, megmentendővé, mert nem képes maga rendezni a dolgait – amire a „megmentő” a megmentendővel szembeni teljes bizalmatlansággal és tárgyasításával reagál, hiszen, lám, nem lehet rábízni a dolgai rendezését (Papp–Rácz 2016: 7–8).

Az ügyfélből, a közszolgálat fogyasztójából ügyet tárgyasító, tárgyasult ügyként kezelő magatartás részben a megmaradt kevés „megmentői” hatalomgyakorlás és autoritás fenntartásának eszköze: mi, szakemberek tudjuk, hogy mi a megoldás: ennek a megmentendő ügyfél problémamegoldásában nem bízha-

tunk, tehát vesse alá magát, fogadja el, és kövesse kinyilvánított akaratunkat. Az ügyfél nem partner, nem akarattal bíró szabad és cselekvő ember – az ügyfélnek csak a tárgyasítható ügye lebeg zúfolt, túlterhelt szakmáink szeme előtt. A tárgyasítható hozzáállás gyakran irritáló, gőgös, embertelen szakmagyakorláshoz is vezet, bár nem ez a jellemző. A jellemzőbb az ügyfél, a fogyasztó ügyön „keresztüli tárgyasíthatására”, az ügy és az ügyfél „áldozati narratívába” helyezése. A segítő szakemberek, közöttük tán leggyakrabban a szociális szakemberek. Az ügyfeleket áldozati narratívába, a róluk való gondolkodást áldozati csőlátásba terelő séma nagyjából úgy szól, hogy „szegény, szerencsétlen” ügyfelet a társadalom, a rá szabott sors beteggé, kitanítandó butácskává és mindenekelőtt szegénnyé tette – és mivel mi az élet, a sors, a társadalom nagy igazságtalanságai és szenvedési ellen úgysem tudunk mit tenni, ezért legalább megértéssel és szájalommal viseltetünk a felsőbb hatalmak áldoztaival szemben. Sajnáljuk az áldozatokat – de a felsőbb hatalmakkal, a társadalom, a rendszer egészével szemben úgyszincs eszközünk és reményünk felvenni a harcot.²²

Hát ez az áldozati narratíva és csőlátás másik szintje: mi magunk is áldozatok vagyunk, hiszen a sorsunk (szakmánk) felsőbb hatalmakkal való reménytelen küzdelemre predesztinál bennünket, amely harcban mi magunk is csak vesztesek és áldozatok lehetünk. Vagyunk. Eleve. Ez a fajta pozicionálás, ez „eleve” megóvjva segítő szakmákat, szakembereket attól, hogy velük szemben bárki bármilyen „teljesítményelvárást” képviseljen vagy érvényesítsen. Maguk a szakemberek és szakmai intézmények küzdöttek a lehangosabban az ellen, hogy bárki bármilyen teljesítménymérést honosítson meg e területeken, maguk e szakmák és szakemberek silányították le egyszerű „lepapírozássá” az uniós programok indikátorrendszereit, és gyakorta maguk a szakmák és szakemberek tiltakoznak a lehangosabban az ellen, hogy bárki bármilyen „kimeneti elvárást” vessen fel ténykedésükkel kapcsolatban. Rác Andrea több korábbi írásában jelezte például, hogy a szűkebb kutatási területén, a gyermekvédelemben a hivatalok és a szakma képviselői úgy akarnak „hatékonyaságot” érvényesíteni, hogy azt sem tudják, mi az elvárható kimenet, eredmény (amely függvényében lehetne felvetni azt, hogy mely módszerek, eszközök vezethetnek az elvárt eredményre, és ezek közül melyikhez szükséges több munka és nagyobb ráfordítás, ennyiben melyik a „hatékonyabb”)? Sőt, arról sem, hogy milyen „kimeneti” fogalmakkal és mértékekkel lehetne indokolni a gyerekek kiemelését a biológiai családjukból, hogy mikor, mitől lenne, lehetne „jobb szülő” az állam, mint a természetes szülő (Rác 2014).

Azt hiszem, ez az áldozati pozíció nemcsak a teljesítmény, hanem a gondolat alól is önfelmentést ad: nincs értelme azon gondolkodni, hogy mit kellene máshogyan, jobban csinálni, hogyan lehetne támogatni együttműködő, támogató „koalíciók” köreit. Maga az áldozati pozíció további áldozati csőlátásokat gerjeszt:

²² Ezt és a későbbiekben továbbvitt „szakmai tehetetlenség” problémáját korábban is megpróbáltam érzékeltetni a Bugarszki Zsolt által, a szociális munka válságáról feltett körkérdésre adott válaszában: Bugarszki 2014, Krémer 2014.

úgyis csak az számít, amit a hatalom, a politika, a jogszabály mond, mi áldozatként ezzel, ez ellen úgysem tudunk semmit sem tenni, nekünk az áldozati szolgasors jutott. A túlélés, a hallgatás, a belenyugvás vagy a zsörtölődés, morgás és az ábrándozó reménykedésen kívül ez maradt a cső, az alagút perspektívájában.

Az áldozattól nem lenne szabad elvárni teljesítményt, produktumot – az áldozattól már az is jelentős eredmény és teljesítmény, ha túléli, elviseli a sors igazságtalanságait. Ismételnünk kell azt, amit korábban Balogh László Leventétől, a trianoni áldozatiság kapcsán idéztünk, mert a szakmai áldozatiságra is maradéktalanul fennáll: *„...az áldozatiság mint elszenvedett igazságtalanság (...) elsősorban arra szolgált, hogy az elvesztett nagyságot és dicsőséget morális pátozzsal és erkölcsi felsőbbrendűséggel pótolja, vagy legalábbis ellensúlyozza.”*

Végül, az áldozatiság sémájának harmadik szintje az, ahol az ügyfél és a segítő áldozatisága összefolyik, összemosódik: mindannyian anyagilag meggyötört, érdemeikhez mérten méltatlanul szegények, a tisztas jövedelem hiánya nem az együttműködésben, hanem a közös áldozatiságban köti össze a segítőt és ügyfelét.

Lehet, hogy méltatlan ezt az áldozati pozícióba beragadt perspektívtalanságot és csőlátást épp a segítő szakmák értelmiségein, különösen a legrosszabbul fizetett, legalacsonyabb megbecsültségű szociális szakembereken számon kérni: mit várhatnánk, ők is csak ebben az országban élnek?

Am, amint ezt a már hivatkozott Papp–Rácz (2016) cikk a dolgozatom elején felidézett, a Szociális Munkások Nemzetközi Szövetség (IFSW) dokumentumában újrafogalmazott definícióján és állásfoglalásán felül, a szakma mérvadó tananyagai, dokumentumai a szociális szakemberektől épp a horizontok, ha úgy tetszik, a sávzélességek, a szabadság, a lehetőségek tágitását várná el.²³ A cinizmussal és szociális érzéketlenséggel egyáltalán nem vádolható, egyenlőség-hívó magatartási közgazdászok ezért is igyekeznek „manipulatív” javaslataikkal a szegényekkel és más gondban levő szociális segítőket „bombázni”: a hatékony nudge-okat és más manipulatív pszichológiai hatásokat nemcsak az üzleti és politikai befolyásolás tisztességtelen céljaira lehet használni (használják is), hanem alkalmazásukkal hatékonyabban lehet segíteni a lehetőségek, a perspektívák, ezzel együtt az autonómiák és társadalmi aktivitások stimulálására is.

Am a sávzélességek szélesítése nemcsak hivatásrendi feladat és erkölcsi kötelesség lenne, hanem a szakma gyakorlásának feltétele is: a szociális helyzet és a szociális segítés, ha annak értjük, amit az jelent (tudniillik: szociális = társadalmi), akkor a segítő szakma sokszereplős, színes, tagolt és konfliktusokkal terhelt érdekeltségi környezetben, komplex és sokszínű beavatkozások következetesen racionális, szisztematikus művelését kell, hogy jelentse. A szociális szakmák akkor tudhatnak képessé tenni, ha a képességeket széles spektrumban, széles társadalmi

²³ Bár a hazai nyelvhasználatról idegen az amerikaiból jövő nemzetközi koncepció, de a szakma nemzetközi nyelvén (némiképp Sen nyomán) a hatalommal való felruházás, az empowerment is azonos a választási lehetőségek tágitásának gondolatával: akinek van szabad választása, annak van döntési mozgástere, van autonómiája és hatalma. A választás lehetősége („choice”) maga a hatalom („power”). A választási lehetőségtől való megfosztottság a kényszerítettség, a hatalomtól való megfosztottság.

környezetben, széles sáv szélességű gondolatokon és technikákon keresztül gyakorolják.

Ahogy Papp és Rácz kiemelten idézik a szociális munka svéd mainstream szakembereit:

„...a reflexivitás körkörösége magában foglalja a dolgok átgondolását, az irányelvek megkérdőjelezését, olyan elméletek kialakítását, amelyek választ jelentenek az új helyzetekben, valamint annak megértését, hogy a kliensekkel való kapcsolatok miképp adnak új ismereteket arról, hogy ők hogyan látják a világot.” (Johnsson–Svensson 2015, idézi Papp–Rácz (2016: 7)

Az elitek csőlátása – a sáv szélességek tágítása ellen ható tiltások és tabuk

Amikor tabukról beszélek, akkor a korábban jelzetteken túl, a múlt gondolkodásából örökölt, sokszor tekintélykövető, máskor sajátosan értelmezett tapintatosságokból kialakuló csőlátásokról, beszűkültségekről beszélek, amelyekről nem afféle véletlen balesetként, nem afféle feledékenységből nem beszélünk, hanem határozottan úgy érezzük, hogy tilos, nem ajánlatos ezeket az ügyeket szóba hozni, lehetőleg még rákérdezni sem. Egy korábbi írásomban (Krémer 2015) igyekeztem afféle vázlatos leltárt készíteni a rendszerváltás utáni politikai, gazdasági és szociális tabukról, jelezve azt, hogy bár a tiltott „nem kibeszélések” gyökere általában mélyre nyúló gondolkodási sémákból, ha úgy tetszik, gondolkodási hagyományokból fakad – ám a tabuk „organikus” eredete ellenére, létüket igen mély, igen súlyos politikai manipulációkra is ki lehet használni. Ebben a tanulmányban a tabukat, azok eredetét és az azok által teremtett üregeket kitöltő manipulációkat igyekeztem leltárba venni, és nem ejtettem szót arról, amit most hangsúlyozni szeretnék: bármiféle tabuk létezése, bármiféle „gondolkodási tiltott zóna” a sáv szélességek beszűkülését, csőlátást és ezek nyomán kognitív teljesítményromlást idéz elő. A tabukat a korábban elmondottak szerint értelmezhetjük olyan csőfalnak, alagútfalnak, amelyen túl akkor sem akarunk-tudunk látni, ha éppen objektíve láthatnánk is. Nem mondom azt, hogy minden a csőlátás horizontján kívül eső ügy, probléma vagy kérdés tabu, de azt mondom, hogy minden tiltott tabu a csőlátást erősíti. Azt a csőlátást, amelyben reménytelenül hajtjuk bizonyos – gyakran megoldhatatlan – probléma azonnali orvoslását, miközben fel sem tesszük azokat a kérdéseinket, amelyek fontosabb, előrevívőbb és konstruktívabb problémamegoldáshoz vezethetnének el bennünket.

A szociális és segítő szakmák tabui is hosszú listában lennének összeszedhetők, én itt jelzésképpen csak néhányat, azokat is címszó szerűen vetnék fel.

A legnagyobb tabu az, hogy kinek és miben tudunk segíteni. Az IFSW felvevéseinek tükrében nem akarunk segíteni abban, amiben a szociális munka nemzetközileg is reflektált lehetőségei és hivatásbeli normái a segítség mibenlétét általában meghatározzák, akkor reménytelenül és eredménytelenül beleszorulunk

a szegénység alagútjába. Amin nem tudunk segíteni, hiszen nem adunk pénzt, munkát, a szegénység enyhítésére lényegében nincsen (alig vannak) eszközeink.

Némiképp még a kérdések és gondolatok felröppentése is tabu azzal kapcsolatban, hogy mitől lehetne több embernek, alkalmasint tisztos fizetést biztosító munkája, hiszen beleragadunk abba a csőbe, hogy miért is rossz a közmunka. (Ami amúgy tényleg rossz, de még a kritikák esetleges elfogadása sem tenné alkalmassá arra, hogy a lényegi kérdésre válaszolhassunk.)

Tilos felvetni azt, hogy hogyan és miképp lehetne a nemzetközi tapasztalatokat és azok tanulságait adaptálni a hazai gyakorlatokba, és különösen tabu annak mérése és mérlegelése, hogy melyik segítség hasznos, és melyik értelmetlen és haszontalan – mert tabu a tágasabb kontextusok felvetése, legfeljebb a saját csöveinkbe beleférő elemeket, morzsákat építjük be gyakorlatainkba ötletként, tanulásként. Némiképp ez igaz a már többször hivatkozott, a szociális munka mibenlétét taglaló meghatározásokra, de ezt számos részterület szokásszerű gondolatai még inkább alátámasztják. Mondjuk, a gyermekvédelem nemzetközi tapasztalatainak morzsáit úgy veszi át a hazai szakmai közbeszéd és gondolkodás, hogy nem vesz tudomást arról, hogy a nemzetközi szakirodalom a gyermekvédelmi beavatkozásokat szinte kizárólag átmeneti idejű beavatkozásoknak tekinti, és nem mint a magyar, amely különösen a szakellátást, ha nem is életfogytiglani, de a felnőtt állampolgárságba már belenyúló, igen tartós elhelyezésként gyakorolja. Így érthető az is, hogy a hazai diskurzusban miért válik tabuvá a természetes szülőről, a vele való kapcsolattartásról való gondolkodás, amely szintén minden nemzetközi gyermekvédelmi irodalom és gyakorlat kitüntetett komponense. És ha már tartós, csaknem örökké tartó az állami gondoskodás, akkor sem illik felvetni Rácz Andrea kérdését, hogy mikor, mitől, miben jobb szülő az állam annál a természetes szülőnél, akinek családjából kiemelték a gyereket. (Ebben benne foglaltatik az az elhallgatás is, hogy nem mérlegelés tárgya az, hogy miben rosszabb és miben jobb szülő az állam – így a döntések sem a mérlegelő, önreflexív szakmai magatartás nyomán születnek meg.) Ez a fajta tabusítás ennél általánosabb: a hazai szociális szakmában még vita sem volt arról, hogy milyen területen milyen mérőszámokkal próbáljuk meg objektíven összehasonlíthatóvá tenni gyakorlataink eredményességét – az indikátorok alkalmazása vagy nyers kormányzati kényszer, vagy az uniós pénzek megszerzésének ára, „lepapírozandó” eszköze. Miközben tonnaszámra gyártjuk a különféle indikátorokat, aközben tabu annak felvetése, hogy ennek nemcsak haszna, de értelme is lehetne.

Korábban jeleztem, tabu bármiféle szociális ellátás és beavatkozás végéről (hogy az előző gondolatok „technokrata” nyelvén fogalmazzak: kimeneti indikátorain) gondolkodni, azt felvetni, hogy mikor van az a valamikor, amikor vége van a beavatkozásoknak, és hova kell eljutni a beavatkozások végére. Ez igaz az imént említett gyermekvédelemre is (ahol ezek mást jelentenének, ha a beavatkozás átmeneti „visszagondozás” lenne, és mást, ha a gyerek felnevelkedésének, felnőtté válásának kimeneteiben kellene meghatározni azt, hogy hol, mitől, miért jobb szülő az állam, mint a természetes szülő). De még nyelvilag is égető az

a csőlátás, hogy úgy működtetünk átmenetinek nevezett intézményeket, hogy sohasem tisztázzuk, honnan hová megy az átmenet, és nem tudunk különbséget tenni aközött, ha valaki albrletbe költözve „megy át” az átmeneti intézménybe, vagy végérvényesen szociális intézeti elhelyezésbe „megy át”. Nekünk az átmenet legfeljebb pénzügyileg elszámolandó férőhely-üresedés.

És szintén tabu annak a boncolgatása, hogy az aktív foglalkoztatási programok résztvevői (akiknek elhelyezkedését a program végén szigorú indikátorok mérik) néhány hónap vagy fél év elteltével dolgoznak-e még; és szintén nem szokás se prevenciók, se rehabilitációs programok eredményességét mérni. Mintha tabu lenne felvetnünk azt, hogy van-e értelme, javított-e ügyfeleik életkörülményein a szociális szolgáltatások, a szociális munka igénybevétele, amivel egyszerre megfosztjuk is magunkat attól, hogy bármikor, bármiféle sikereket és eredményeket tudhassunk be magunknak.

Folytathatnám a sort, de talán inkább a tabuk rendszerének „csőlátó végki-fejletét” kellene jelezni: a szakmai közéletben felmerülő kérdések beszűkülnek abba a csőbe, alagútba, amelyben nem tisztázható a szakma gyakorlásának értelme és célja. Amelyben a szakma problémái csaknem kimerülnek annak alapos mérlegelésében, hogy kik mennyit nyernek a bérpótlékokkal, milyen felesleges adminisztratív terhet jelentenek a KENYSZI (a szociális szolgáltatások elektronikus dokumentációs és ellenőrző eszköze) éppen aktuális módosításai, és milyen státuszátcsoportosításokkal jár a szolgáltatások finanszírozásának és működtetésének aktuális változása. Anélkül, hogy közben kérdésként felmerülhetnének az ennél sokkal fontosabb, sokkal lényegibb, de a csőlátásokba beszorított szakmaiságba bele nem férő kérdések.

A sávszélességeket felemészítő tabuk keletkezésének a keletkezéstörténetébe sem tudok és nem is akarnék részletesebben belemerülni, de kiemelném a szerintem legfontosabb mozzanatot.

Ez pedig maga a csőlátás intézményesülése, maga a társadalmi-gazdasági horizontok intézményes elvesztése. A szociálpolitika intézményei – a '80-as évektől, lényegében kontinuuosan – az állam (állami redisztribúció) és a szociális támogatásokra való jogos igényekkel bíró ügyfelek közötti hidak szerepére jöttek létre, anélkül hogy az intézményeknek bárminemű rálátása, érintkezése lett volna a híd két pillérjén kívüli világgal. A szociálpolitika szinte kizárólag az állami pillértől érkező ingereket (támogatásokat, pénzeket, szabályokat) közvetítette és közvetíti a „kliensek” felé, ezzel időben és szakmába bele is fullasztva magát „az ügyfelezésbe”. Rituális, kiüresedett koncepció volt mindig is az „empowerment”, hiszen fel nem merültek lehetőségek, szabadságok, amelyek a híd két pillére közötti vonalon kívül esett volna. (Tegyük hozzá, ha nincsen szó és nincsen gondolat a „lehetőségekről”, akkor ettől automatikusan kiüresedik az „egyenlő lehetőségek” koncepciója is, pláne, ha a már eleve üres esélyegyenlőség titulussal helyettesítjük be.)

Kiüresedett koncepció maradt az „inklúzió” gondolata, hiszen ha nincsen érintkezés a hídon és pillérjein kívüli gazdasági-társadalmi világgal, akkor ho-

gyan is lehetne bárkinek segíteni abban, hogy e csőlátáson kívül eső környezetbe illeszkedhessen be. Pragmatikusabban azt is mondhatnám, hogy ha a szociális szakmának nincsenek élő kapcsolatai az üzleti élet szereplőivel, a piacokkal, a nyílt munkaerőpiacokkal, a szociális területen állami bedolgozó civil szervezeteken kívüli civil társadalommal, akkor nem tudhat segíteni abban sem, hogy az ügyfelek kapcsolatokat, megélhetést, boldogulást találjanak a hídon (vagy ha szabad képzavarral élnem: a csövön) kívül. Amiről mindenki tudja, hogy probléma, de ennek ellenére gyakorlatias, szakmai kérdésként nem felvethető, hogy mit kellene, lehetne tenni e probléma enyhítéséért.

Mindezen ürességekről, vákuumokról azt mondom, hogy ezek nem feledékenységek, ezek tabuk: ezekről a szakmában nem lehet beszélni, nincs is szakmai nyelv, amelyen beszélni lehet róluk. És azt is mondom, hogy a tabuk masszív tényezői azoknak a szakmai csőlátásainknak, sávszélesség-beszűküléseinknek, amelyek nemcsak tehetetlenné tesznek bennünket, hanem egyéni és kollektív intellektuális képességeinket felemészítve és csökkentve, önreflexiós és tájékozódási képességeinket az alagút sötéttségében tartva könnyen manipulálhatóvá tesznek, el is butítanak bennünket.

Konklúziók és összefoglalás (helyett...)

Nem akarnék konklúziókat, tanulságokat megvonni, mert nem éffélék kimondása volt a szándékom. Őszintén beszéltem akkor, amikor a címben „új megvilágításokat” mondtam.

Sem a magatartási közgazdaságtanról, sem a könyvismertetőm utáni továbbgondolásaimban leírtakról nem gondolnám azt, hogy bármire csodaszert, kész gyógyírt és megoldásokat ajánlottam volna.

Két kérdéshez akartam provokatívan hozzászólni, új megvilágításokat adni.

Az egyik az a szűk szakmai kérdés, hogy a magatartási közgazdaságtan új eredményeinek fényében miképpen segíthetnénk eredményesebben, jobban az ügyfeleinknek, részben abban, hogy egy kicsit immunisabbá tegyük őket a bármilyen döntési helyzetben, szükségszerűen jelen levő manipulációkkal szemben, illetve hogy miképpen élhetnénk mi segítők is – tisztességes, korrekt szakmai célokat követve – az ennyiben szükségszerű döntést, magatartást befolyásoló manipulációk veszélyes, de hatékony eszközeivel. Mindez nemcsak a jövő, hanem a múlt újragondolására is késztet: lehet, hogy nem megtervezve, nem végiggondolva, de spontán és ösztönösen is vannak jó gyakorlataink, a kártyás villanyórán és a papírok kitöltésén túl is. Jómagam e dolgozat írása közben csaptam a homlokomra a médiában jól marketingelt, gyakran művészek által menedzselts falusias, szegény közösségi programok (Berettóújfalú, Told, Pere, Hétes-telep, Bódvalenke stb.) értékeinek felfedezésekor. Korábban „csőlátó” szociálpolitikusként azt láttam, hogy szép-szép, amit csinálnak, én még szeretem is ezeket a programokat, de túl sok objektív értéküket nem tudtam felfedezni, egyetlen embert sem tudtak

bemutatni, aki a programok hatására kikeveredtek a szegénységéből. Ezt ma is így látom. Ám amikor, mondjuk, az Igazgyöngy eufórikus meseillusztrációit nézem, és meg akarom érteni a belőlük sugárzó felszabadultságot, akkor nem is feltétlenül a szegénységéből, hanem a csőlátásból való kitörést kell látnom bennük: a mese, az alkotás, a kreativitás felszabadítása automatikusan a sávszélességek tágítását eredményezi. Aminek ott vannak az interneten a bizonyítékai is: az asszonyok beszélgetnek (igen: BESZÉLGETNEK), humorral, gyakran önróniával reflektálnak saját objektíve rossz státuszukra, és mindezzel együtt felfedezik korlátaik tágításának lehetőségét az objektíve rossz helyzetben is – bár csak a határokig elmenve –, a tágasabb határok között a jobb élet lehetőségét. Tudom, hogy ez rossz hír a radikalizmusok híveinek: ezzel az éhséglázadások forradalmi potenciáljai gyengülnek, lehet azt mondani (radikálisok biztos azt mondanák), hogy ez a szociális munka és szociálpolitika konzervatív, rendszermegőrző gyakorlása, amely csak leszedálja a tarthatatlan helyzetben élőket ahelyett, hogy a változás motorjai lennének. Ami nyilván igaz – bár én, mondjuk, a területi szavazási adatok tükrében, a forradalmi hevület sikereivel sem találkoztam ez ideig. Másfelől viszont azt is mondhatjuk, hogy a hasonló, a helyzetekkel jobban élni tudó, a lehetőségeket bölcsebben számba vevő magatartásokra orientálással lehet igazából segíteni a gondban élőknek – pláne, ha pénzt, munkát mi nem tudunk adni nekik.

A másik kérdés az előzőből következik. Ahhoz, hogy eredményesebben és hatékonyabban segíthessünk, ahhoz magunknak és magunkban is le kell győzni a ránk ható, csőlátásokba szorító hatásokat, különösen a saját céljainktól és hivatásunktól eltérítő manipulációkat. A hatékony segítséhez nem a csőlátó, csöbe szorult, emiatt a patológikussáig elmenő mániakussággal kell megoldást keresni (mert ez nem vezet sehova, mert ez a szűk kérdésekre adott rossz válaszokon kívül is rontja kognitív teljesítményünket), hanem sávszélességeket kell előbb nyerni magunknak. Értelmes és releváns kérdéseket kell feltennünk magunknak, reflektálnunk kell saját helyzetünkre, benne csőlátásainkra és beszorultságainkra, a válaszainkat pedig szabad gondolatok kifejtésével és megvitatásával, a világ ingereit széles körből befogadva és feldolgozva kell keresnünk. Magunknak, és társadalmi (= szociális) szakemberként esetleg a társadalomnak is, nem azokat a rossz kérdéseket kell nekiszegeznünk, hogy mitől buktatható a rendszer, és ki lehet jobb vezér, mint a mostani. A jó kérdés nem ezek a csőlátó és beszorult kérdések, hanem az: mitől lehet ez egy jobb, barátságosabb, kedélyesebb, prosperálóbb ország? Akkor is ez a jó kérdés, ha a csőlátás állapotában erre kreatív, jó válaszokat nem lehet adni, ha ehhez előbb sávszélességeket és kognitív teljesítmények képességét kell megteremteni.

Irodalom²⁴

- Akerlof, Georg A. – Shiller, Robert J. (2009): *Animal Spirits*. How Human Psychology Drives the Economy, and Why It Matters for Global Capitalism. Princeton University Press.
- Akerlof, Georg A. – Shiller, Robert J. (2015): *Phishing for Phools: The Economics of Manipulation and Deception*. Princeton University Press.
- Balogh László Levente (2015): A magyar nemzeti áldozatnarratíva változásai. *Korall*, (16), 59, 36–53. http://epa.oszk.hu/00400/00414/00050/pdf/EPA00414_korall_59_036-053.pdf
- Bán Zsófia (2011): Rosszkedvünk nyara – a negatív képesség menedéke. *Élet és Irodalom*, (55), 37 (szeptember 16.)
- Berne, Erik (2013 [1984]): *Emberi játszmák*. 8. kiad. Budapest: Gondolat. <http://www.hatterkiado.hu/sites/default/files/olvass-bele/emberi-jatszmac-8-javitott-kiadas.pdf>
- Block, Fred – Somers, Margaret R. (2014): *The Power of Market Capitalism*. Karl Polanyi's Critique. Cambridge, MA – London, UK: Harvard University Press.
- Bohle, Dorothee – Greskovits, Béla (2012): *Capitalist Diversity on Europe's Periphery*. Ithaca: Cornell University Press.
- Bugarszki Zsolt (2014): A magyarországi szociális munka válsága. *Esély*, (25), 3, 64–73. http://www.esely.org/kiadvanyok/2014_3/2004-3_3-1_Bugarszki_szocmunka_valsaga.pdf
- de Bono, Edward (2011): *Nem minden fekete vagy fehér*. A kreatív gondolkodás természetrajza. Budapest: HVG Kiadói Rt.
- Foucault, Michel (1990): *Felügyelet és büntetés*. A börtön születése. Budapest: Gondolat.
- Foucault, Michel (2000): *A szavak és a dolgok* (A társadalomtudományok archeológiája). Budapest: Osiris.
- Hirschman Albert O. (1998): *Az érdekek és a szenvedélyek – politikai érvek a kapitalizmus mellett annak győzelme előtt*. Budapest: József Műhely Kiadó.
- Johnsson, Eva – Svensson, Kerstin (2015): A szociális munka elmélete – gondolatok az intervenció felfogásáról és magyarázatáról. Ford. Kabar Judit. *European Journal of Social Work*, (16), 4, 419–434. http://3sz.hu/sites/default/files/uploaded/eva_johnsson_-_kerstin_svensson_a_szocialis_munka_elmelete_-_gondolatok_az_intervencio_felfogasarol_es_magyarazatarol.pdf
- Kahneman, Daniel (2013 [2011]): *Gyors és lassú gondolkodás*. Budapest: HVG Kiadó Zrt. http://static2.lira.hu/upload/M_28/rek3/629301.pdf
- Keats levelei*. Vál., ford., a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Péter Ágnes. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999.

²⁴ A megadott internetes hivatkozások utolsó letöltésének időpontja a kézirat lezárásának dátuma: 2016. 01. 23.)

- Kis János (2014a): Liberalizmus a 3. köztársaságban. I. rész. *Szuverén*, október 2. <http://www.szuveren.hu/politika/liberalizmus-a-3-koztarsasagban>
- Kis János (2014b): Liberalizmus a 3. köztársaságban. II. rész. *Beszélő*, október 1. <http://beszelo.c3.hu/onlinecikk/liberalizmus-a-harmadik-koztarsasagban>
- Krémer Balázs (2013): Giccs-e a politikai korrektség, ha magyarul forszírozzák? *Szuverén*, december 17. <http://www.szuveren.hu/tarsadalom/giccs-e-a-politikai-korrektség-ha-magyarul-forszírozzak-0>
- Krémer Balázs (2014): Az alapvetések érthetőségéről – és tarthatatlanságáról. *Esély*, (25), 3, 79–86. http://www.esely.org/kiadvanyok/2014_3/2004-3_3-3_Kremer_az_alapvetések.pdf
- Krémer Balázs (2015): Tabuk szövevénye – és a tabuk vákuumaiba betüremkedő maffiaállam. In Magyar Bálint (szerk.): *Magyar polip 3. A posztkommunista maffiaállam*, Budapest: Noran Libro, 427–472.
- Krémer Balázs (2016): Az „új közgazdaságtanról” – Polányi Károly kölcsönbe vett szemüvegén keresztül... (Heurisztika és program.) *Szociológiai Szemle* (megj. alatt).
- Levi-Strauss, Claude (2003): *Szomorú trópusok*. Budapest: Európa Kiadó.
- Levitin, Daniel J. (2015): *The Organized Mind*. Thinking Straight in the Age of Information Overload. Dutton Penguin Books. [A könyv összefoglalása: Levitin, D. J.: Why the modern world is bad for your brain. *The Guardian*, Sunday 18 January 2015. http://www.theguardian.com/science/2015/jan/18/modern-world-bad-for-brain-daniel-j-levitin-organized-mind-information-overload?CMP=share_btn_fb]
- MacKenzie, Donald (2008): *An Engine, Not a Camera*. How Financial Models Shape Markets (Inside Technology). Cambridge, MA: MIT Press.
- Mullainathan, Sendhil – Shafir, Eldar (2014 [2013]): *A szűkösség pszichológiája*. Miért jelent sokat, amiből kevesebb van? HVG Kiadói Rt.
- Papp Eszter – Rác Andrea (2016): Vigyázat! Emberek! Szociális és gyermekvédelmi szakemberek szakmaképének vizsgálata. *Metszetek*, (4), 3, 45–61. http://metszetek.unideb.hu/files/metszetek%202015_3%20raccz%2045-61_0.pdf
- Polányi Károly (1976): *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Budapest: Gondolat. /Társadalomtudományi Könyvtár./
- Polányi Károly (2004): *A nagy átalakulás*. Korunk gazdasági és politikai gyökerei. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Rác Andrea (2014): Jó szülő-e az állam? – fejlesztési igények a gyermekvédelmi szakellátás professzionalizációjáért. In uő (szerk.): *Jó szülő-e az állam? A corporate parenting terminus gyakorlatban való megjelenése*. Budapest: Rubeus Egyesület, 215–245. http://rubeus.hu/wp-content/uploads/2014/05/CPnemzetkozi_2014_final.pdf
- Sen, Amartya (1992): Az egyéni szabadság mint társadalmi elkötelezettség. *Esély*, (4), 1, 3–18. http://www.esely.org/kiadvanyok/1992_1/azegyeni_szabadsag.pdf
- Sen, Amartya (2003): *A fejlődés mint szabadság*. Budapest: Európa Kiadó.

- Stanovich, Keith (2011): *Rationality and Reflective Mind*, Oxford University Press.
- Takács Erzsébet (2015): *A hatalom, az áldozattá válás és az autonómia mechanizmusai az egészségügyi rendszerben.* (kézirat)
- Thaler, Richard H. – Sunstein, Cass R. (2011 [2008]): *Nudge – Jobb döntések egészségről, pénzről és boldogságról – a pénzügyi válság után.* Budapest: Manager Kiadó.
- Thaler, Richard H. (2015): *Misbehaving.* The Making of Behavioral Economics. New York: W. W. Norton & Co.
- World Bank (2012): *Conditional cash transfers: reducing present and future poverty.* WB, Appendix B, Review of CCT Impact Evaluations. Washington D.C.: World Bank. http://siteresources.worldbank.org/INTCCT/Resources/5757608-1234228266004/297-314_PRR-CCT_appB.pdf
- World Bank (2015): *Mind, Society and Behavior.* World Development Report 2015. Washington D.C.: World Bank. <http://www.worldbank.org/content/dam/Worldbank/Publications/WDR/WDR%202015/WDR-2015-Full-Report.pdf>
- Zakin, Emily (2011): Psychoanalytic Feminism. In Zalta, Edward N. (ed.): *The Stanford Encyclopedia of Philosophy.* Stanford, CA: Stanford University. <http://plato.stanford.edu/archives/sum2011/entries/feminism-psychoanalysis/>